

Мовчан О.

ЖИТЛОВО-ПОБУТОВІ УМОВИ ТА КОМУНАЛЬНЕ ОБСЛУГОВУВАННЯ РОБІТНИКІВ УСРР. 1920-ті рр.

Проблема житлового забезпечення робітників та організації їхнього побуту активно висвітлювалася в публікаціях 1920-х років. Це зумовлювалося необхідністю закріплення робітників на виробництві в зв'язку високою плинністю робочої сили через відсутність житла та пошуком шляхів перевиховання найманих працівників на колективістських засадах. Звичайно тогочасні публікації, підготовані «на потребу дня», досить ґрунтовно висвітлювали окремі аспекти проблеми, в обговоренні яких була зацікавлена влада, але вони не створювали єдиної картини багатогранного спектру проблем.

В працях радянських істориків тема, що цікавить нас, досліджувалася переважно в двох аспектах: щодо з'ясування житлової забезпеченості робітників, а також висвітлення житлової політики радянської влади, спрямованої на покращення житлових умов робітників шляхом перерозподілу житлової площі, а також муніципального та промислового житлового будівництва. В них практично не розглядалися питання тарифної політики влади в сфері житлово-комунальних послуг та ціни на оренду житла в кооперативному й приватному секторах житлового господарства, вплив денационалізації міського житлового фонду на рівень житлового забезпечення робітників. Поза увагою радянських істориків залишалися й численні факти порушення житлових прав робітників місцевими виконкомом, а також непопулярні заходи заводоуправління, спрямовані на житлове забезпечення кваліфікованих робітників за рахунок виселення із будинків, що прикріплювалися до промислових підприємств, соціально незахищених верств робітничого населення – низькокваліфікованих робітників, родин загиблих робітників та безробітних.

Сучасні українські дослідники, які вивчають повсякденне життя радянських робітників, намагаються висвітлити житлову політику радянської влади неупереджено*. Однак їх дослідження, присвячені добі форсованої індустріалізації, й лише частково охоплюють період 1920-х років. До того ж, вони проведені на матеріалах двох економічних районів УСРР – Донецького вугільного та Криворізького металургійного басейнів.

Зважаючи на це, ми вирішили доповнити їх дослідження вивченням житлово-комунальних умов робітників УСРР у попередній період радянської влади, причому в територіальних межах всієї республіки.

* Цією проблемою займається запорізький історик В.Г. Ткаченко.

І. ЖИТЛОВІ УМОВИ РОБІТНИКІВ.

Житлова ситуація в післявоєнній Україні. В 20-х рр. в містах УСРР, як і більшості країн післявоєнної Європи, панувала житлова криза, що виникла в довоєнні роки. Внаслідок «природного» старіння та руйнації житлового фонду під час військових дій, а також через ігнорування економічних стимулів розвитку комунального господарства в умовах політики «військового комунізму» криза катастрофічно загострилася.

Частка зруйнованих та недобудованих будівель складала 7,7% загального числа будівель. Найбільших зруйнувань зазнав будинковий фонд в Сталіно (18%), Одесі (17%) та Миколаєві (16,2%, а найменше – в Харкові (3,8%) та Чернігові (3,2%). В середньому по губернських містах відсоток зруйнованих будинків (8,4%) був незначно вищим, ніж в цілому по УСРР¹.

Незважаючи на велику зруйнованість житлового фонду, в Одесі та Херсоні житлова криза (відповідно зі встановленою нормою забезпечення житлом) не спостерігалася, що зумовлювалося скороченням населення цих міст. Найбільше чисельність мешканців зменшилася в невеликих провінційних, головним чином єврейських, містечках Подільської та Волинської губерній, які зазнали численні погроми різних антисемітських угруповань. В той же час в Харкові та Києві, Полтаві та низці інших міст через зріст населення житлова криза загострилася, незважаючи на незначну зруйнованість будівель. Найгірша ситуація склалася в Донбасі, де діяли обидва чинники².

За даними перепису 1923 р. на одного мешканця УСРР в середньому приходилося 11,6 кв. аршин або 65% житлової норми, встановленої в розмірі 18 аршин. По окремих містах республіки цей показник знижувався до 45%³.

Після запровадження непу «житлова криза» в містах та селищах міського типу продовжувала загострюватися, незважаючи на відбудову та розширення житлового фонду. Через пріоритетність промислового будівництва, житлове проводилося в обмежених розмірах й не встигало за стрімким зростанням міського населення.

Рівень житлового забезпечення робітників за кількісними показниками. Норму житлової площі згідно з «Житловим кодексом УСРР» 1923 р. було встановлено в розмірі 13,65 кв. м (3 кв. сажень) на особу, не враховуючи площі допоміжних приміщень – ванних та туалетних кімнат, кухонь, коридорів та комор, причому міським та селищним радам, в залежності від місцевих умов, дозволялося її зменшувати до 9,1 кв. м (2 кв. сажень). Зменшені норми отримали назву «голодних»⁴.

Однак робітникам і службовцям, та особам, що до них дорівнювалися, надавалося право займати надлишки житлової площі, розмір яких не мав перевищувати 50% житлової норми, причому виключно за умовою, якщо надлишки не відносилися до окремої кімнати⁵. В 1928 р., у зв'язку з загост-

ренням житлової кризи, розмір допустимих надлишків для «трудящих» було обмежено наполовину – до 25% житлової норми (в абсолютних цифрах їх гранична межа складала 2 кв. сажень)⁶.

Пільгу на окрему кімнату отримали наукові працівники (зарєєстровані в ВУКСі); відповідальні працівники (згідно з номенклатурою органів Наркомату праці); фахівці вищої кваліфікації державних закладів та підприємств; працівники партійних, профспілкових і кооперативних організацій, у випадках коли їм була необхідна житлова площа для праці на дому; тяжкохворі особи, які потребували ізоляції; а також члени Всесоюзного товариства політичних каторжан та зсильнопоселенців⁷.

Навіть мізерні норми житлової площі, встановлені «Житловим кодексом», були недосяжною мрією для більшості робітників.

За даними перепису 1926 р., робітники були забезпечені житлом гірше, ніж інші категорії населення. На кожного робітника припадало 4,9 кв. м житлової площі (Див. додатки, табл. № 1). Тому житлові пільги науковців й особливо відповідальних працівників викликали незадоволення робітників, тим більше, що представники вищого номенклатурного ешелону УСРР отримували додаткові кімнати безкоштовно. Більш того, вони як правило забезпечувалися житлом впродовж місця⁸.

Найбільшої гостроти житлова криза досягла в промислових регіонах: в Донецьком гірничому й особливо Криворізькому металургійному басейнах, де більшість робітників залишалася незабезпеченою житлом. По окремих трестах від неї особливо потерпали (дані на 1923/24 р.) робітники «Південсталі», «Донвугілля», «Коксобензолу», «Південно-рудного тресту». (Див. додатки, табл. № 2)⁹.

Як зазначалося в листі робкору з Петровського металургійного заводу в Єнакієвому, «робітники жили по 10-15 осіб в одній кімнаті. Спали на підлозі і на нарах, [були] постійно брудні. Багато [з них] ночували на станції та на базарі під лавками, а вранці вставали й прямували на роботу»¹⁰.

«Про небезпеку спалаху інфекційних хвороб серед новоприбулих робітників через їх розташовування просто неба» повідомляв до ЦК КП(б)У рудком руднику «ім. III Інтернаціоналу» Шахтинського району Донецького басейну¹¹.

Лише в 1926 р. внаслідок активного житлового будівництва, проведеного трестом «Південсталь», ситуація з житлом для гірників дещо поліпшилася: рівень їх житлової забезпеченості сягнув 5 кв. м на особу, при середньому рівні для робітників всіх галузей фабрично-заводської промисловості, не враховуючи групи металістів, – 4,7 м. В найгірших умовах залишалися шахтарі – 3,8 кв. м на особу (наведені дані стосуються Гірничого (Донецького) та Дніпровського (металургійного) районів Степу)¹².

Менш суттєво, ніж за регіональними та галузевим особливостями, різнився рівень житлової забезпеченості робітників залежно від їх кваліфікації: від 4,3 до 4,8 кв. м на особу (в середньому по всіх галузях промисловості), тобто в межах 10% (Див. додатки, табл. № 3).

Майже не відрізнялися житлові умови робітників дрібної та великої промисловості, причому робітники дрібних підприємств, за середньостатистичними даними, були забезпечені житловою площею лише на 4% більше, ніж робітники заводів і фабрик (Див. додатки, табл. № 4).

За типом мешкань, за даними по всіх соціальних групах мешканців, найбільша щільність жильців була в гуртожитках, а залежно від категорії домоволодінь – в приватному секторі. Квартири державного й особливо кооперативного сектору навпаки були найменш заселеними¹³.

Залежно від типу поселень, більше заселеними були житла в робітничих селищах, причому за відомчим підпорядкуванням промисловості – особливо в селищах підприємств союзного і республіканського значення. В порівняно кращих умовах жили робітники обласних центрів, насамперед, Одеси, Києва та Миколаєва, де був найвищий по УСРР рівень забезпеченості населення житловою площею (Див. додатки, табл. № 5)¹⁴, а також робітники місцевої промисловості. Ця тенденція зберігалася впродовж другої половини 20-х років, незважаючи на повсюдне зниження рівня житлового забезпечення мешканців УСРР.

Щодо змін забезпеченості житлом робітничого населення УСРР наприкінці 20-х років існують суперечливі дані. Так, К.Гулий, спираючись на дані ЦСУ, стверджував про зменшення житлової площі, що припадала на одного члена родини робітника з грудня 1926 р. по грудень 1928 р. з 4,5 до 4,24 кв. м. (Див. додатки, табл. № 6)¹⁵.

І. Каплунов і Д. Букштейн, навпаки, доводили, що в містах УСРР відбулося незначне покращання житлових умов робітників, зокрема, що в 1927-1929 рр. рівень їх житлової забезпеченості на особу збільшився з 4,9 до 5,1 кв. м на особу (Див. додатки, табл. № 7)¹⁶ Джерела статистичні даних, використаних ними, не вказувалися.

За думкою Каплунові і Букшейна, це покращання відбулося завдяки збільшенню житлової площі, на якій проживали робітники, та посиленню її питомої ваги в міському житловому фонді УСРР з 26,3% до 31,8% (див. додатки, табл. № 8), за умовою більш низьких темпів росту чисельності міського робітничого населення. Завдяки житловому будівництву та «ущільненню» «нетрудового населення», житловий фонд міських робітників збільшився на 31%, в той час як їх чисельність зросла лише на 25, 9%¹⁷.

Проте в Донбасі та в Дніпропетровському регіоні, незважаючи на найшвидші темпи зростання житлової площі, яку займали робітники (див.

додатки, табл. № 9)¹⁸, відбувалося зниження рівня їх житлової забезпеченості, зокрема, по Донбасу – з 4,1 до 3,8 кв. м на особу. Щоправда, зниження житлової забезпеченості для робітників було трохи слабшим, ніж для інших верств населення цього регіону. (Див. додатки, табл. № 10)¹⁹.

Й це за офіційними даними. Фактичні ж норми житлової забезпеченості робітників були нижчими, оскільки житлова площа, що призначалася для робітників в відомих будинках та житлових кооперативах, час від часу надавалася «стороннім особам». Зокрема, по Гірничому та Дніпровському промисловим районам частка житлового фонду, що використовувалася не за призначенням, становила від 8,3 до 14,6 %. Причому, від «нецільового використання» насамперед страждали робітники (Див. додатки, табл. № 11)²⁰.

З цього приводу головний інженер об'єднаного Дніпровського будівництва Олександр Вінтер в інтерв'ю кореспонденту газети «Червоне Запоріжжя» про стан житлової проблеми по Запоріжжю зазначив, що у гуртожитках та бараках мешкала значна кількість осіб, які не були пов'язані з будівництвом. За думкою секретаря парткому будівництва Є. Макара, у 1929 р. «випадковий елемент становив до чверті жильців відомих помешкань»²¹.

Тяжкі житлові умови, що погіршувалися відсутністю в робітничих селищах основних елементів комунального благоустрою, несприятливо відбивалися на розвитку виробництва. Незабезпеченість робітників житлом спричиняла велику плінність робочої сили, яка зростала з року в рік (Див. додатки, табл. № 12)²².

Крім того, як зазначалося в повідомленнях з Криворізького та Донецького регіонів, «квартирна криза не давала можливості залучення кваліфікованих робітників з інших місцевостей та загрожувала зривом виробничих програм»²³. Аналогічна ситуація складалася на багатьох підприємствах республіки. Так, на I-му Державному канатному заводі, де діяло безперервне виробництво, в нічну зміну працювали ті ж само робітники, а само ті – які жили в селищі «Нова Баварія» поблизу Харкова, на території якого розташовувався завод.²⁴

Через брак житла робітники заселяли будь-які, запропоновані їм житла, незалежно від якості та віддаленості від місця роботи. Отриману житлоплощу вони звичайно не могли ані продати, ані навіть обміняти, оскільки «законодавством обмін квартир не регулювався, а практика, що встановилася робила його, за рідким виключенням, неможливим». Щаслива нагода покращити житлові умови надавалася їм дуже рідко – лише у випадку переїзду або «ущільнення» «непманів»²⁵.

II. КЛАСИФІКАЦІЯ РОБІТНИЧИХ ЖИТЕЛ (за сектором житлового фонду, категорією домоволодінь, типом жител та формою організації побуту жильців).

В XIX – на початку XX ст. міські робітники розселялися в неблагоустроєних забудовах на околиця міст – так званих робітничих слобідках. В місцевостях високої концентрації фабрично-заводської промисловості для них почали споруджувати робітничі селища, розташовані поблизу підприємств. На початку 20-х років міських робітників почали розселювати по квартирах заможних городян в престижних центральних районах міст, в той же час тип жител мешканців робітничих селищ не змінювався.

На жаль, перепис житлового міського фонду, проведений в 1923 р., не надає можливості з'ясувати, яка частка міських робітників мала домову власність, а які володіла кооперативним житлом або орендувала державне, відомче, кооперативне чи приватне.

Проте відомо, що наприкінці 20-х рр. житловий фонд заселений робітниками, розподілявся порівну між усупільненим і індивідуальним секторами. В індивідуальному секторі він у рівних частках поділявся на власні будинки та житло, наймане у приватних осіб. За категорією домоволодінь перше місце посідали будинки державних закладів та промислових підприємств. Друге місце належало житлово-орендній кооперації (Див. додатки, табл. №13)²⁶. В кращому стані були будинки, які знаходились у розпорядження промислових підприємств. Вони частіше ремонтувалися та обновлялися, ніж ті, які належали муніципалітетам, оскільки підприємства краще фінансувались, а їх робітники відзначалися організованістю й часто брали ініціативу у власні руки і самостійно ремонтували житло²⁷.

Головним чином в містах для заселення робітників використовувався старий житловий фонд та тимчасове житло барачного типу. Будинки, в яких оселялися робітники, звичайно були побудовані з дерева або недовговічних матеріалів. Лише 19% всіх будівель в містах України було побудовано з каменя²⁸.

Основними типами жител, в яких проживали робітники були комунальні квартири, казарми-гуртожитки, індивідуальні будинки. Робітникам-одинакам, які прибували на виробництво з сіл, у випадку наявності надавалися ліжка в казармених приміщеннях, а сімейним робітникам – будинки «легкого типу» без зручностей. Значна частина новоприбулих з села робітників осідала в житлах «старих» кадрових робітників в порядку їх «самоущільнення»²⁹.

Дефіцит житлової площі, брак грошових коштів і можливостей придбати предмети домашнього вжитку багато в чому визначали санітарний стан приміщень, їх благоустрій, комфортність. Додатковий стіл або ліжка в єдиній кімнаті, де жила родина з 4-7 осіб, вже уявляла серйозну проблему, особливо,

якщо та ж кімната служила складом для продуктів, місцем для приготування їжі і прасування білизни. За спостереженнями С.Г. Струмиліна, що стосуються 1923 р., половина обстежених робітників взагалі не мала простирадл, чверть – ані наволочок, ані подушок. За даними бюджетних обстежень, проведених в 1927 р., лише 40% робітничих родин мали на кожного члена родини окреме ліжко. Інші були «змушені спати покотом на спільній сімейній постелі або ночувати на нарах, лежанках, сундуках, а то прямо на підлозі»³⁰. Ці дані загальносоюзні. Але без всякого сумніву, що становище українських робітників в кращому випадку не було гіршим.

Особливим типом жител для робітників в місцях з великою зосередженістю промисловості були казарми. Притому, що казарми нерідко уявляли з себе добротну кам'яну, цегляну або дерев'яну будівлю, іноді в декілька поверхів з передбаченим опаленням і іншими побутовими зручностями, робітники розташовувалися там надзвичайно скупчено, в коморках, «прогалинах» (за занавісками) і т. ін. Недаремно робітники надавали перевагу проживанню на приватних квартирах, хоча і там житлові умови були не кращими, або продовжували ходити кожен день на фабрику з села. Так, наприклад, в 1923 р. більшість гірників Боково-Антрацитного відділення тресту «Донвугілля» мала житла в 2-5 верстах від роботи³¹. В цілому ж робітники, які зв'язали своє життя з містом, намагалися обзавестися власним будинком.

За оцінкою сучасників, казарми для робітників скоріше нагадували «пересильні пункти», ніж будинки, пристосовані для постійного мешкання. В них бракувало меблів, й навіть ліжок, та хатнього начинення. За результатами обстеження 14 гуртожитків гірників, проведеного в 1926 р., в яких проживало 260 робітників, в них малося лише 196 ліжок, а матраців та постільної білизни майже не було. Гуртожитки рідко ремонтувалися, навіть на рівні «косметичного ремонту», а також прибиралися. Вони звичайно погано освітлювалися та не були обладнані сушками й необхідною кількістю умивальників³².

Ще з дореволюційних часів всі, хто проживав у казармених приміщеннях, вели спільне господарство, яке називалося артільним. В 20-х роках артільне господарство було використано більшовиками для втілення соціалістичної утопії про комуністичні фаланстери. Ідея житлових «будинків-комун» почала впроваджуватися в добу «воєнного комунізму» серед представників нової політичної еліти. Певний час її намагався запровадити в молодіжний побут комсомол³³. В більшості випадків молодіжні комуні організовували одинокі молоді робітники або студенти, які проживали в робітничих казармах та студентських гуртожитках. За виразом тих років в комунах спільними були «житло, барахло та шамовка (їжа – *Авт.*)».

Згідно з постановою РНК УСРР від 24 серпня 1921 р. в губернських містах почали засновуватися будинки–комуни для робітничих підлітків. В житлових будинках, що прикріплювалися до промислових підприємств, також організовувалися будинки-комуни для дорослих робітників, до яких в першу чергу переселялися робітники, необхідні для підприємств, що жили в незадовільних умовах, а в другу, – ті, які мешкали на відстані 3-х верст і більше від виробництва³⁴. Однак, в роки непу, як зазначає російський історик Н. Лебіна, ідея комунального існування не стала основою житлової політики влади.

На загальнодержавному рівні вона відродилася в кінці 20-х років, коли розгорнулася бурхлива дискусія про тип робітничих жител, головним з яких, за пропозицією архітекторів авангардистів – радикальних прихильників комуністичної ідеї, мав стати будинок-комуна.

За їх думкою суспільний побут комунарів мав нанести нищівний удар по «дрібнобуржуазним міщанським цінностям» та патріархальному домострою. Ідея суспільного побуту активно впроваджувалася в свідомість «майбутніх будівельників комунізму». Так, на конференції комсомолу, яка проходила в Ленінграді в 1929 р., учасникам було запропоновано для порівняння макети кімнат «активіста» і «міщанина». В першій кімнаті стояло просте залізне ліжко з однією подушкою. На столі лежала газета, єдиним «прикрашенням» стін був портрет Леніна. Крім того, в кімнаті малися грамофон і шафа. В «міщанській кімнаті» на підвіконні столи квіти, на стінах висіли сімейні фотографії, а в куті затаїлася ікона. Декілька оббитих стільців та дві великі подушки на ліжках. Грамофон виставлено на видному місці³⁵. Подібні дидактичні порівняння були популярні й в Україні.

Злиденні умови побуту формували мораль, яка не відповідає ідеалам комуністичного побуту. Члени комісії, які обстежували робітничі гуртожитки, зазначали, що в них «мали місце пияцтво, хуліганство, бійки, прищеплювалася нечистоплотність і некультурність, ... не було ніяких розваг, цілий день грають лише в карти, і п'ють горілку, проквітають крадіжки...». Комунальне життя мешканців «будинків-комун» та «гуртожитків-комун» так і не стало для більшості з них спільним життям єдиного колективу, а залишилося вимушеним співіснуванням на спільній території. Невдалий досвід організації побутових комун було засуджено спеціальною постановою «Про перебудову побуту», прийнятою ЦК ВКП(б) 16 травня 1930 р.³⁶

Справжнє комунальне життя в формі комун ніколи не було особливо популярним, але так звані комунальні квартири як тип жител і комунального співіснування були досить поширеним явищем. Якщо вважати, що ідеальне колективне життя означає підпорядкування індивіда інтересам колективу і скорочення наскільки можливо його приватного життя, то робітники, безперечно, були більш пристосовані до такого способу життя. Однак оскільки

побутові колективи склалися з реальних людей, а не з «переплавлених в заводських котлах» робітників, як у Маркса, то таке життя обіцяло напруженість і склоки, відкрите вторгнення в особисті справи і грубість, нескінченні обговорення теми «міщанства»³⁷.

Побут радянських комуналок на прикладі Ленінграду дослідила російський історик Е.Ю. Герасимова³⁸. За її спостереженнями, поведінці мешканців комунальних квартир з робітників була властива висока комунікабельність та схильність до створення певної «суспільної думки», яка б регламентувала поведінку співмешканців та впливала на порушників громадського порядку. Робітники, які мешкали в комунальних квартирах намагалися ділити з сусідами тяготи побуту та сімейні радощі, але у випадках конфліктних ситуацій проявляли до них крайню агресію. Нерідко саме робітники виступали призвідниками сварок та бійок в комунальних квартирах. Через нетерпимість та неповагу до чужого особистого життя вони, як правило, безперервно стежили за сусідами, обговорювали їх особисте життя, розпускали плитки та чутки. Для робітників були властиві прояви міщанської психології при з'ясуванні матеріальних побутових питань. Вони були готові спорити з приводу кожної «копійки» в ситуації «розверстки» загально квартирних витрат.

Щоправда, які зазначає інша дослідниця комунальної архітектури і побуту, И. Близнакова, мешканці в будинках з однорідним населенням, – які мали однаковий рівень освіти, соціального становища або робота на одному підприємстві, – до категорії яких відносилися і «промислові будинки», відрізнялися більшою спільністю, ніж різнорідне населення інших будинків³⁹.

III. КВАРТПЛАТА.

На початку 1920-х рр. всі городяни УСРР користувалися житлом безкоштовно.

В квітня 1922 р. було введено платність за найом квартир в будинках муніципального фонду. Розміри квартплати залежали не тільки від витрат на утримання будинків та розміру житлової площі, яку винаймали квартиронаймачі, а також від благоустрою та місця розташування жител*. Останнє мало важливе значення для робітників, які проживали переважно в мало комфортабельних будинках робітничих околиць.

Зважаючи на низький рівень заробітної плати найманих працівників, влада встановлювала для них невисокі тарифи на квартирну плату та

* На 50% нижче оплачувалися підвальні житла, на 25% – напівпідвальні, на 15% – без каналізації, на 10% – невисокі житла з висотою стелі до 4,5 аршин, а також житла без водогону; на 5% – без електрики. В той же час за житло в престижному районі було необхідно доплачувати 10% до квартплати.

комунальні платежі. До 160 тис. руб. за кв. сажень для робітників і службовців, які працювали в державних підприємствах та закладах, й на третину вищі – до 240 тис. руб. для найманих працівників приватних підприємств та закладів⁴⁰ при зарплаті робітників в декілька млн. руб. Надлишки житлової площі від 20 кв. аршин квартиронаймачі мали оплачуватися по підвищеним тарифам – від двократних до двадцятип'ятикратних (у випадку надлишків більше 40 кв. аршин).

Витрати на житло, його опалення й освітлення в бюджеті робітничих родин стабільно займали третє місце після витрат на харчування та одяг⁴¹.

За постановою РНК УСРР «Про квартирну плату» від 14 вересня 1923 р., що була прийнята на основі «Житлового кодексу УСРР», розміри тарифів на оплату житла для робітників і службовців стали диференціюватися залежно від їх зарплати: в межах 40-85 коп. за 1 кв. сажень житлової площі на місяць. Найбільші ставки було встановлено для осіб з нетрудовими прибутками – від 3-5 руб. зол. за 1 кв. сажень. Кустарі та ремісники мали платити від 1-2 руб., а найменша платня призначалася особам, які забезпечувалися соцзабезом, а також безробітним, учням і червоноармійцям – від 10 до 20 копійок. Оплата надлишків житлової площі (не більше 2 кв. сажень на особу) для «трудящих» проводилася в тому само розмірі, що й за основну житлову площу, але для інших категорій мешканців – в подвійному розмірі⁴². Надлишки житлової площі було обмежено. Вони не мали перевищувати 25% норми житлової площі за умовою, якщо ця площа не була окремою кімнатою⁴³.

За ст. 16 «Цивільного кодексу УСРР» «гранична квартирна плата для наймачів трудящих не мала перевищувати ставок, встановлених місцевими виконкомом, в межах, вказаних постановами РНК УСРР»⁴⁴. Однак квартплата, що передбачала пільги трудящим, не забезпечувала бюджетних витрат для утримання домоволодінь, (1 руб. 20 коп. – 2 руб. 10 коп. на одну саджень щомісячно). Тому за рішенням ВУЦВК місцевим виконкомом дозволялося проводити так звані «добровільні самообкладання», а фактично додаткові примусові стягнення коштів з жильців малопробиткових комунальних будинків, заселених робітниками. Розміри «самообкладань» нерідко в 3,5 рази перевищували ставки квартплати⁴⁵, хоча в 1926 р. ВУЦВК обмежив їх 15%⁴⁶.

Встановлені тарифи не поширювалися на відповідальних працівників ЦК КП(б)У, оскільки утримання квартир апаратників, крім оплати за воду, перекладалося на госпчастину ЦК КП(б)У⁴⁷.

Постійно діючі надбавки до державних тарифів дозволялися лише в будинках житлової кооперації. Згідно з «Положенням про житлово-споживчі кооперативи» від 26 березня 1924 р. «розмір квартирної плати для мешканців кооперативних будинків мав визначатися загальним зібранням житлокоо-

перативу залежно від витрат, які не могли покриватися іншими прибутками з домоволодінь». Причому надбавки для окремих мешканців, згідно зі ст. 16 «Цивільного кодексу УСРР», належало встановлювати пропорційно з квартплатою, тобто враховуючи соціально-майнове становище мешканців⁴⁸.

В листопад 1923 р. квартплата і комунальні послуги (без палива) складали в середньому по СРСР 3,9% бюджету робітничої родини, а через рік частка витрат на оплату житла підвищилася до 5,3%. Й тим не менше, квартплата ледве покривала 40% експлуатаційних витрат домоуправлінь⁴⁹.

В березні 1925 р було проведено нове підвищення квартплати. Однак, її розміри для робітників не мали перевищувати 15% від середньостатистичної зарплати, а збільшення квартплати – 50% старих нормативів квартплати (до Першої світової війни частка витрат на житло в бюджеті робітників складала 7-19% зарплати). Аналогічні пільги надавалися кустарям, які не використовували найманої праці. Для безробітних, як і для родин червоноармійців, ставки квартплати були ще нижчими – встановлювалися у половинному розмірі від тарифів для робітників⁵⁰.

Існуюча система квартирної плати, побудована на врахуванні розмірів заробітної плати відповідального квартиронаймача, утискала інтереси багатодітних родин, які мали одного годувальника, й полегшувала оплату житла для родин з декількома працюючими, звільняючи їх від квартплати. Крім того, ця система не враховувала якості житла.

Постанова ВУЦВК «Про квартирну плату і заходи щодо врегулювання користування житлами в містах і селища міського типу» від 8 грудня 1926 р. зобов'язала комунальні органи враховувати при її нарахуванні різноманітні фактори.

По-перше, розміри квартплати диференціювалися залежно від типу населених пунктів (густоти населення) та вартості експлуатації їх домового господарства. «Основні ставки квартирної плати» для робітників і службовців, що нараховувалися на підставі середньостатистичного рівня їх заробітку в розмірі 125 руб. на місяць, і з врахуванням вартості експлуатації всього домового господарства певного регіону, поділялися на дві групи. Найвища плата за житло мала стягатися в містах з населенням 50 тис. і більше, де «основна ставка» платежів за 1 кв. сажень житла встановлювалася в розмірі від 1,2 до 2 руб., а в містах з кількістю мешканців менше 50 тис. – від 1,6 до 2 руб. залежно від вартості будівель.

По-друге, в них, як і раніше, враховувалася якість жител, рівень забезпеченості комунальними послугами та віддаленість від центру.

По-третє, розміри квартплати для окремих родин мали обраховуватися на основі зарплати відповідального квартиронаймача або сукупного прибутку його родини, а також залежно від кількості осіб, що знаходилися на його

утриманні. Крім того, нова система квартплати помітно підвищила розмір оплати житла за рахунок заможних верств населення.

Якщо для робітників і службовців тарифи на житло встановлювалися в межах 20 коп. – 6 руб. за квадратну сажень, то для кустарів і ремісників – від 1 до 9 руб., а для торгівців та «інших осіб нетрудових категорій населення» – від 6 до 18 руб.

Нижчий вимір квартплати в розмірі 25 коп. за один кв. сажень нараховувався для малозабезпечених категорій населення: робітників і службовців з заробітком не більше 20 руб на місяць; державних пенсіонерів та інших осіб, які перебували на соціальному забезпеченні або соціальному страхуванні й отримували державну допомогу або пенсію в розмірі не більше 20 руб. на місяць; для безробітних, яким надавалось право на державну допомогу; родин червоноармійців, які не мали самостійних джерел прибутку; а також учнів, які отримували державну стипендію або звільнялися від плати за навчання.

За новим законом квартплату з робітників і службовців належало стягати на підставі врахування всіх видів заробітку, крім літературної праці, якщо вона не була основним прибутком існування, а також надурочних робіт і спеціальних навантажень відповідальних працівників.

Малозабезпеченим робітникам і службовцям с зарплатою від 25 до 125 руб. на місяць, які займали житлову площу самостійно, надавалася скидка від «основної ставки квартплати» в розмірі від 10 до 75%.

Для родин, сукупний заробіток або прибуток яких також не перевищував 125 руб. на місяць, квартплата нараховувалася по заробітку того члена родини, який отримував найбільший оклад або мав найбільший прибуток. У випадках, коли зарплата квартиронаймача-одинокі або сукупний прибуток родини перевищував 125 руб., вона стягалися на основі найбільшого заробітку або прибутку одного з членів родини з доданням чверті розміру суми прибутків або заробітків інших членів родини.

Для робітників-одинаків з зарплатою вище середнього рівня – від 135 руб. до 275 руб. на місяць розмір квартплати підвищувався на 15 коп. за 1 кв. сажень на кожні 10 руб., а для найбільш високооплачуваних робітників з заробітком більше 275 руб. він зростав на 25 коп. за 1 кв. сажень на кожні 25 руб. Однак гранична ставка квартплати не мала перевищувати 6 руб. за 1 кв. сажень.

Для багатосімейних квартиронаймачів з робітників і службовців, що мали 4-х утриманців, квартплата, незалежно від суму заробітку, зменшувалася на 25%, а при 5 та більше утриманців – на 30%⁵¹.

При «голодній нормі» житлової площі в 11,1 кв. сажень на особу (по Україні норма була ще меншою – 10,8 кв. сажень) і середній чисельності

родини в 4 особи, витрати на оплату житла розміром в 4,4 кв. сажень сягали від 3,9% до 8,2% зарплати робітників, залежно від розмірів зарплати та ставок квартплати (Див. додатки табл. № 14)⁵².

Такі ж само робітники і службовці, родини яких проживали на більшій житловій площі розміром в 6 кв. сажень, мали витратити на квартплату від 5,7% до 11,1% зарплати (Див. додатки табл. № 15), а в середньому – 8-9,2%⁵³

Нові ставки квартплати, насамперед максимальні в розмірі 2 руб. за кв. саджень, викликали гостре незадоволення робітників, що посилювало неплатежі за оренду жител, особливо в столиці, де раніше розміри квартплати встановлювалися на рівні нижче середнього. Скачок тарифів на квартплату в Харкові сягнув 430%, а в решті міст України в середньому – 60-90%⁵⁴.

Завдяки підвищенню квартплати вдалося забезпечити майже повну самокупність домоволодінь. Але їх прибутковість, яка в дореволюційні часи сягала 4-7%, дозволяючи проводити нове житлове будівництво, не була досягнута⁵⁵. Тому на основі постанови РНК УСРР та ВУЦВК від 28 лютого 1928 р. «Про квартплату та заходи щодо врегулювання користування житлами в містах та поселеннях міського типу» ставки квартплати знову підвищувалися. Нове підвищення, як і попереднє, проводилося головним чином за рахунок прибутків заможних верст населення. Зокрема, орендарі квартир, які не зараховувалися до категорії «трудящих», мали оплачувати 4% витрат на утримання будинковолодінь. Збільшувалися ставки для кустарів і ремісників та «осіб вільних професій».

В меншому розмірі ставки квартплати підвищилися для інших категорій квартиронаймачів. Зокрема, було збільшено мінімальні ставки квартплати для незаможних, а також зменшено скидки квартплати для дефіцитних груп робітників.

Вводилися надбавки до «основної ставки квартплати» в будинках, побудованих комунальними та господарськими органами після 1924 р., тобто при необхідності погашення кредиту на будівництво.

Посилилася диференціація квартплати залежно від вартості експлуатації та норм амортизації житлового господарства в окремих місцевостях України. Замість двох типів «основних ставок», розрахованих із врахуванням місцевих особливостей, вводилося п'ять.

Зокрема, для Харкова, Києва, Одеси, Дніпропетровська «основні ставки» визначалися в межах 1,8-2 руб. за кв. саджень; для міст з населенням більше 35 тис. мешканців, за виключенням Черкас та Умані, – 1,7-1,8 руб.; з населенням від 25 до 35 тис. мешканців, крім Кам'янця-Подільського та Конотопу, а також Черкас та Умані – від 1,6-1,7 руб.; для інших міст, а також Кам'янця-Подільського та Конотопу – 1,4-1,6 руб.; для поселень міського типу – 1,2-1,4 руб. за кв. саджень⁵⁶.

Розміри квартплати залежали й від характеру використання житлових приміщень. Наприклад, не підлягали оплаті кухні, які використовувалися квартирнаймачами за призначенням для задоволення особистих потреб – приготування їжі та прання білизни. Якщо ж варка їжі та прасування в них проводилися як промисел, а також у випадку одночасного використання кухонь як спалень, їдалень або робочих кабінетів, а тим паче як майстерень, вони мали оплачуватися за встановленими тарифами.

Пеня за затримку квартирної плати для «трудящих» встановлювалася в розмірі 0,5% від ставки квартплати на добу, в той час як для «нетрудових елементів» вона сягала 3% квартплати. У випадку двомісячної заборгованості по квартплаті після строку, встановленого судом для покриття квартирної боргу, дозволялося примусове виселення боржників, незалежно від їх класової приналежності⁵⁷.

До прийняття «Житлового кодексу» 1923 р. боржників з робітників і службовців дозволялося залучати до примусових робіт строком не менше 6 місяців, а також накладати на них грошові штрафи⁵⁸.

Пільгові ціни на житло, гарантовані робітникам в націоналізованому та кооперативному секторах житлового господарства, не поширювалися на приватний сектор. Між тим, частка робітників, які через житлову кризу мали винаймати мешкання у приватників, й оплачувати їх за ринковими цінами, була значною, особливо в промислових регіонах республіки. Це підтверджують дані про розміри житлової площі, яку орендували робітники за угодами з приватними особами. Зокрема, в індивідуально «денаціоналізованих» будинках розміри житлової площі, яку винаймали робітники (за даними на 1926 р.), по окремих містах сягали від 10% до 40%, а в приватновласницьких – від 15% до 60%.

В різних містах республіки ціни в приватному секторі на цей час в 1,5-2,7 рази перевищували нормовану квартплату для робітників, встановлену в націоналізованих будинках (Див. додатки, табл. № 16)⁵⁹. Тому оренда приміщень в приватному секторі лягала тяжким тягарем на плечі робітників, враховуючі, що нормована квартплата в державному житловому секторі, за середньо статистичними вимірами, сягала 12% бюджетних витрат родин робітників.

Оскільки приватник встановлював однакові ціни для всіх споживачів, незалежно від класової приналежності, в приватновласницькому секторі діяла «класова політика навпаки», коли з верств населення, що відносилися до категорії «трудящих» стягалася квартплата, вища за норми, встановлені для державного житлового фонду. Так, за даними на грудень 1927 р., з робітників стягалася плата, що на 69,4% перевищувала встановлену законом ставку; зі службовців відповідно – на 55,6%, з «інших верств трудящих»

(безробітних, пенсіонерів тощо) – на 273,8%, в той час як з кустарів – лише на 11,2%. З «нетрудових категорій» квартиронаймачів квартплата стягалася в розмірі меншому на чверть, від встановленого законом⁶⁰.

В 1929 р. РНК УСРР поставив питання «про необхідність припинити експлуатацію одних трудящих іншими трудящими» й встановити нормовану квартплату для суборендарів – на рівні квартплати членів житлових кооперативів⁶¹.

До цього часу, ринкові ціни на житло стрімко зростали через відставання розвитку житлового будівництва від промислового. Так, в робітничому селищі «Нова Баварія», на території якого діяв І-й Державний канатний завод, після пуску в 1929 р. нового цеху снопов'язального шпагату, ціни на оренду кімнати в приватному секторі «стригнули» до 30 руб. на місяць, оскільки 70% робітників заводу через брак заводського житла проживали в селах⁶².

IV. СПРОБИ ПОКРАЩАННЯ ЖИТЛОВИХ УМОВ РОБІТНИКІВ.

Впродовж 20-х років основними шляхами покращання житлових умов робітників служили націоналізація житлового фонду та ущільнення його орендарів з «нетрудових» верств населення; відбудова житлового фонду за рахунок тимчасової денационалізації будинків, що потребували капітального ремонту; індивідуальне, кооперативне, муніципальне та відомче житлове будівництво. Роль цих факторів залежала, насамперед, від характеру економічної політики та фінансових можливостей держави.

Як справедливо зазначає російський історик О.Є. Лапшина в 1922/23 р. влада спрямовувала основні зусилля на відбудову, розподіл і перерозподіл житлофонду. Перелом у вирішенні житлової проблеми намітився в 1924/25 р. у зв'язку зі зростанням обсягу фінансових вкладень в житлову сферу. У цей час було закладено засади нової житлової політики, спрямованої на використання коштів самих робітників, заохочення індивідуального та кооперативного будівництва. В 1926 р. в державному кошторисі на спорудження житла з'являється графа «індивідуальне будівництво». В промислових районах почало розгортатися житлове будівництво трестів⁶³.

Націоналізація міських жител та «ущільнення» їх мешканців. На початку 1920-х рр. поліпшення житлових умов робітників проводилося головним чином шляхом націоналізації житлових будинків та «ущільнення» або виселення з них «нетрудових елементів».

У 1924 р. в губернських містах УСРР було націоналізовано 75% будинково-володінь, а цілому по республіці – 13% (інші – належали приватним особам та товариствам). Комунальний фонд будинкової нерухомості складав 533 тис. 633 будинково-володінь. З них 35,5% експлуатувалися державними закладами,

28,7% – безпосередньо комунгоспами, 0,4% – було передано в оренду «будинкам-комунам», 5,8% – житловим товариствам та 29,6% – іншим типам товариств та приватним особам. Частка житлових будівель серед всіх типів будівель складала 18%⁶⁴.

Згідно з „Житловим кодексом УСРР”, прийнятим 1 листопада 1921 р., першочергову перевагу на оренду домових будівель з націоналізованого фонду отримали радянські органи, профспілкові і кооперативні об'єднання робітників для потреб цих організацій. В другу чергу домові будівлі надавалися різного типу колективним об'єднанням робітників-жильців окремих домових будівель; в третю – професійним спілкам і радянським органам для житлових потреб своїх членів; в четверту – іншим об'єднанням «наявних жильців будинкових володінь»; в п'яту – окремим особам, що користувалися виборчим правом за радянською конституцією, та їх об'єднанням; й, в п'яту, – іншим громадянам⁶⁵.

Тільки в Києві в 1921 р. було створено 100 “будинків робітників”, заселених металістами, друкарями, залізничниками та працівниками великих фабрик і заводів інших галузей промисловості⁶⁶. До квартир буржуазії першочергово переселялися ті робітники і червоноармійці, які жили у антисанітарних умовах: у підвалах та землянках⁶⁷. В той же час частка орендарів будинків комунального фонду з «нетрудового елементу» постійно скорочувалася. Зокрема, в Києві, Одесі та Харкові до 1925 р. вона зменшилася з 30-25% до 5-12%⁶⁸.

Влаштувалися й цілі «робітничі містечка», під які звичайно використовувалися колишні монастирі⁶⁹.

У зв'язку із загостренням житлової кризи в середині 20-х рр., розпочалося «ущільнення» державних та кооперативних закладів, насамперед в столиці. Їх переміщали в міста з меншою щільністю мешканців. Одночасно під постійні житла для робітників стали використовувати приміські дачні селища, незважаючи на їх непристосованість для постійного проживання та відсутність належного транспортного сполучення з промисловими підприємствами⁷⁰.

Під час проведення націоналізації, поряд з приміщеннями, реквізиції підлягало „рухоме майно” колишніх хазяїв, яке як державна власність передавалося орендарям житла у тимчасове користування⁷¹. Однак, робітники, ігноруючи законодавчо встановлений порядок націоналізації, самозахоплювали й привласнювали майно колишніх власників.

Намагаючись зупинити хвилю незаконної реквізиції, органи місцевої влади видавали постанови про заборону конфіскацій меблів і домашнього реквізиту закладами та відповідальними особами поза ордерами житлових відділів губернських виконкомів рад⁷². За розумінням робітників, під категорію буржуїв, житло і майно яких належало захоплювати, звичайно

підпадали й наукові працівники, які мали право на додаткову кімнату. Щоб захистити інтереси науковців, на початку лютого 1922 р. Головне управління комунального господарства столиці надало вказівку про припинення реквізиції помешкань науковців⁷³.

У відповідь на численні скарги городян непролетарського походження про грабунки, організовані комунгоспами, РНК УСРР ухвалила на початку січня 1922 р. постанову про можливість повернення колишнім власникам незаконно реквізованого хатнього начинення і меблів, які перебували у користуванні приватних осіб, що наймали помешкання. Такі меблі мали повертатися їх власникам після закінчення строку оренди. Суперечливі справи щодо права власності передавалися до судів⁷⁴.

Порядок адміністративного виселення громадян з приміщень, які вони займали, було затверджено лише в вересні 1922 р. За постановою РНК УСРР виселення допускалося стосовно п'яти категорій осіб. По-перше, тих, які жили у будинках центральних та губернських радянських, державних та профспілкових органів, але не перебували на службі у закладах цих органів. По-друге, тих, що проживали у «будинках комунах», але не були членами профспілок або не займалися найманою працею. По-третє, осіб найманої праці, які жили в будинках, прикріплених до фабрично-заводських підприємств, але не працювали на них. Й, по-четверте, всіх жильців будівель нежитлового призначення (побудованих під школи, лікарні, банки й т. ін.). Крім громадян, які незаконно (згідно з новою постановою) займали приміщення, виселенню підлягали й ті, як жили в будівлях, що потребували термінового ремонту⁷⁵.

Ухвалена постанова захищала не стільки класові, скільки економічні інтереси окремих відомств і виробництв.

Згідно з «Житловим кодексом УСРР» 1923 р. практику адміністративних виселень було згорнуто. Їх дозволялося проводити лише у двох випадках: при наданні приміщень для державних закладів та задля проведення капітальних ремонтів жител. За інших обставин виселення мало здійснюватися на підставі вироків судів. Виключення складали лише виселення з приміщень, прикріплені до промислових підприємств, де зберігалася практика адміністративних виселень.

Виселенню в судовому порядку підлягали орендарі житла, які погіршували стан майна або користувалися ним не у відповідності з договором оренди; ти з них, які своєю поведінкою робили неможливим сумісне проживання для інших мешканців; а також ті, які не ремонтували жител або не оплачували оренду. Зокрема, коли вони відмовлялися покривати заборгованість по квартплаті впродовж 2-х місяців по закінченню строку, встановленого судом⁷⁶.

Фактично ж підставою для виселення з комунальної квартири могли служити політичні, ідеологічні й навіть релігійні погляди мешканців, які, за думкою представників житлових комітетів, негативно впливали на ідейне виховання сусідських дітей⁷⁷.

Житлова політика, спрямована на відбудову житлового фонду на кошти квартиронаймачів, неминуче призвела до обмеження адміністративних виселень й таким чином послабила можливості місцевих виконкомів перерозподіляти житло, яке знаходилося в їх розпорядженні, на принципах класової політики. Будинки муніципалізованого житлового фонду почали активно передаватися у розпорядження житлово-орендних кооперативів, які намагалися залучати нових членів із заможних верств населення. За рік, з 1925 по 1926 р., питома вага службовців в складі членів орендної кооперації збільшилася з 51,6% до 62,2%, а питома вага робітників зменшилася з 36,8 до 29%.

Стали заселятися сторонніми особами і будинки, що належали промисловим і транспортним трестам. В деяких з них частка квартиронаймачів, не пов'язаних з виробництвом, становила 15% мешканців⁷⁸. І це незважаючи на те, що заселення цих будинків здійснювалося виключно за розпорядженням адміністрації підприємств, оскільки їх мешканці були позбавлені можливості проводити «самоущільнення» (самостійно підбирати співмешканців у випадку звільнення житлової площі)⁷⁹.

Новий етап адміністративних виселень розпочався наприкінці 20-х рр. Згідно з постановою ЦВК і РНК СРСР від 4 січня 1928 р. «Про житлову політику» комунальні органи припиняли угоди на оренду житла з особами «нетрудових категорій». Зокрема, до 1 жовтня 1929 р. з комунальних будинків належало виселити осіб, щомісячний прибуток яких складав більше 3 тис. руб⁸⁰.

За рахунок перерозподілу житлового фонду на користь трудящих, проведеного в 1927-1929 рр., робітники отримали 878 тис. кв. м, а службовці – 715 тис. кв. м, що забезпечило третину приросту житлової площі, на якій вони проживали (Див. додатки табл. № 17)⁸¹.

Звільнене житло звичайно розподілялося між місцевими робітникам і службовцям, які проживали в найгірших умовах. Однак, в Одесі в 1923 р. діяв інший порядок, що зумовлювався з одного боку гострою необхідністю залучення робочої сили з зовні через різку втрату населення міста, а з іншого – відносно високим рівнем житлової забезпеченості одеситів. За цим порядком комунгосп мав приймати заяви з клопотанням про отримання кімнат тільки від приїжджих, що належали до категорії трудящих, й лише в екстрених випадках – від місцевих членів профспілок. Житловим органам належало підбирати кімнати громадянам впродовж доби (на наступний день після отримання заяв), а громадяни у відповідний термін мали давати згоду

або відмову щодо запропонованого житла⁸². Згідно з класовими привілеями, робітники набули право на більш вигідну оренду в націоналізованих будинках, що знаходилися у віданні комунгоспів, але передавалися в оренду комунам, кооперативам і закладам⁸³.

Захистом інтересів найманих працівників займалися житлові комісії, до складу яких входили представники профспілок. На ці комісії покладалися обов'язки з'ясування житлових потреб робітників, перевірки та затвердження списків будівель, що підлягали націоналізації або навпаки денаціоналізації, а також розв'язання питань здачі цих будівель в оренду, тобто розподілу житла⁸⁴.

Однак через житлову кризу житлові комісії нерідко уражали інтереси самих «трудящих», «ущільнюючи» тих з них, які тимчасового виїжджали з квартир. Щоб попередити такі ексцеси, НКВС УСРР в червні 1924 р. зобов'язав відділи комунального господарства зберігати житло за членами профспілок під час відряджень, відпусток та трудових мобілізацій⁸⁵.

Часто-густо порушувалися права робітників, виселених для проведення капітального ремонту будинків. Їм не тільки не надавали транспортних засобів для перевезення меблів та домашнього начинення, а й вселяли в малоприсадибні для проживання приміщення, причому після завершення ремонту не повертали у відремонтовані будинки⁸⁶.

В робітничих селищах бували випадки, коли заводоуправління, керуючись необхідністю закріплення на виробництві новоприбулих висококваліфікованих робітників, виселяли з робітничих казарм і будинків малозабезпечених низко кваліфікованих робітників, сиріт і вдів загиблих робітників, а також безробітних. Якщо спочатку такі факти розцінювалися владою як «непорозуміння», допущені заводоуправліннями⁸⁷, то надалі, особливо з проголошенням курсу на форсовану індустріалізацію виробничі пріоритети набули законодавчого закріплення і розвитку.

Керуючись постановою РНК УСРР від 5 вересня 1923 р. «Про адміністративне виселення», яка, як вже згадувалося, допускала «виселення осіб найманої праці, які жили в будинках, прикріплених до фабрично-заводських підприємств, але не працювали на них», ВУЦВК і РНК УСРР ухвалили низку нових постанов, які регламентували адміністративне виселення з житлових будинків трестів Донецького басейну (22 жовтня 1924 р.), й, зокрема, трестів «Донвугілля» та «Південсталь» (3 липня 1929 р.).

Й хоча за інструкцією, прийнятою в січні 1923 р., особам, які підлягали виселенню, мали за два тижні повідомляти про їх виселення, а на час виселення, як вже згадувалося, забезпечувати новим помешканням, встановлені правила не завжди дотримувалися.

З грубим порушенням чинного законодавства здійснювалося в 1928 р. виселення з гуртожитків та бараків Дніпровського будівництва робітників,

яких було скорочено. «Через два дні барак з усіх боків оточила міліція, відібрала близько 80 осіб для перевірки документів. Багато погнали босоніж до міліції, там протримали до півночі. Потім узяли 50 осіб, посадили у вантажівку й вивезли у степ за 30 верств від Дніпробуду і викинули з машин», – скаржилися у листі до голови ВУЦВК Г.І. Петровського виселені робітники⁸⁸.

Головним чинником, який перешкоджав здійсненню класових пріоритетів в житловій політиці, була нерентабельність комунального житлового господарства. Через неможливість відбудувати та підтримувати в належному стані зруйнований житловий фонд власними коштами, держава запобігла до залучення приватних капіталів та поступилася політичними принципами заради економічних інтересів. В середині 20-х років в житловому секторі економіки набули розвитку елементи капіталістичних відносин та форм господарювання. Формувався обмежений місцевий ринок житла, впроваджувалася приватна оренда, створювалися виробничі (будівельні) то споживчі житлові кооперативи.

Часткова «денаціоналізація» комунальних жител. Тотальну націоналізація міського житлового фонду унеможливила його зруйнованість. Зважаючи на відсутність коштів для відбудови та утримання цього фонду, держава оголосила про часткову денаціоналізацію комунального житлового фонду. «Денаціоналізації», а фактично переданню у дострокову оренду без поновлення права власності на нерухоме майно, підлягали будівлі, які потребували капітального ремонту.

Згідно з постановою політбюро ЦК КП(б)У «Про житлову політику» від 8 липня 1921 р. заборонялося «денаціоналізувати» лише будинки з господарськими добудовами. Всі інші дозволялося передаватися в розпорядження «колишніх хазяїв (за виключенням «ворогів трудящих»), а також їх нащадків та осіб, які мали трудовий зв'язок з даним домоволодінням» на правах користування під контролем відділів комунального господарства виконкомів рад (комунгоспів).

Відділи комунгоспів мали пильнувати за дотриманням правил користування житлом з боку орендарів та захищати права суборендарів. Орендарям «денаціоналізованих» будинків та членам їхніх родин дозволялося використовувати житлову площу для власних потреб в межах житлових норм, встановлених місцевими виконками. Решту, вони мали здавати в суборенду, причому для суборендарів «трудящих» квартирну плату не дозволялося встановлювати вище «основної ставки».

Однак приватники не бажали здавати кімнати в суборенду за збитковими для них, але пільговими для робітників цінами. При виборі орендарів вони

надавали перевагу наймачам «непролетарського походження», з яких могли стягати максимальну квартплату на законних підставах⁸⁹.

Крім того, оренда квартир в будинках, денационалізованих приватниками, не могла задовольнити «житловий голод» робітників внаслідок споживчого характеру приватного домогосподарства, оскільки, за даними на 1926 р., 57% житлового фонду займали самі домовласники, а решту – здавали в найм.

Більший споживчий характер мала частка приватновласницького житлового господарства, створеного за рахунок індивідуального будівництва. Причому нечисленні володарі індивідуальних будинків з робітників через невисокий рівень прибутків були змушені здавали житлову власність в оренду більш активно, ніж більш заможні власники (Див. додатки, табл. № 18)⁹⁰. Тому в житловому секторі виникла проблема експлуатації «трудящих» «трудящими», яка, за думкою партійної еліти, загрожувала «буржуазним» переродженням робітників. Фактично ж така небезпека не була реальною, оскільки частка робітників власників приватного житла була незначною. Вони володіли лише 17,4% приватного сектору домового господарства.

Зважаючи на це, влада намагалася покращити житлові умови робітників шляхом їх залучення до «денационалізації» житлового фонду на кооперативних засадах. Здача будинків в оренду, як приватним особам, так і кооперативам звичайно практикувалася в трьох видах: за ремонт будівель, за плату та в змішаній формі.

Перші кооперативи в денационалізованих будинках почали засновуватися в спрощеній формі так званих «житлових товариств» в 1922 р. Вони виникли у великих містах, де мешкали службовці – в Києві Одесі, Харкові, Катеринославі, Кременчуці, Зінов'євську.

Надалі переважаючою формою житлової кооперації стали так звані «житлово-орендні кооперативні товариства» (ЖОКТ). В 1923 р. житлова кооперація охопила до 35% житлової площі великих міст, а до 1926 р. – до 65%. Частка «трудящих» в ЖОКТ складала від 77,4% до 96,4%.

Розвитку житлово-орендної кооперації сприяли різноманітні пільги, надані членам ЖОКТ. По-перше, денационалізовані будинки передавалися у довгострокову оренду строком до 9 років, а у випадку необхідності капітальних ремонтів – до 24 років. По-друге, для їх проведення надалися банківські кредити строком від 2 до 9 років з пільговою оплатою відсотків не вище 3% річних⁹¹. По-третє, орендарі «денационалізованих» будинків, як фізичні, так і юридичні особи, на три роки звільнялися від сплати податку на прибутки від суборенди⁹². По-четверте, вони також отримали право користуватися та вільно розпоряджатися приміщеннями, а також «рухомим майном», (меблями, домашнім начиненням), що знаходилося в цих будинках⁹³.

Хоча ЖОКТ засновувалися як в муніципальних, так і «промислових» домоволодіннях, членами кооперативів останніх могли бути виключно робітники, які працювали на підприємствах, у віданні яких раніше знаходилися кооперативні будинки.

Однак, велика маса домоволодінь, заселених робітниками, не була охоплена кооперацією, оскільки у робітників не вистачало коштів на обов'язкову доплату до квартплати, встановлену в кооперативах для ремонту жител⁹⁴.

Намагаючись «оробітничити» житлові кооперативи влада зобов'язала комунальні банки розгорнути в 1923 р. кредитування робітників, які бажали викупити та відбудувати дешеві будинки вартістю від 20 до 30 тис. руб.* Згідно з промисловими пріоритетами ці кредити надавалися виключно робітникам, які працювали на виробництві⁹⁵.

Скориставшись кредитами, багато «власників» денаціоналізованих будинків продавали придбане майно по спекулятивним цінам. Так, в 1926/27 р. по окружних містах УСРР приватними особами було продано 40% будинків, придбаних по денаціоналізації⁹⁶.

Незважаючи на численні пільги, мешканці «денаціоналізованих» будинків не бажали вкладати гроші в їх відбудову, оскільки після капітального ремонту комунгоспи часто-густо розривали договори на «денаціоналізацію», причому без відшкодування новим «володарям» коштів, витрачених на ремонт⁹⁷. До середини 20-х рр. багато будинків, що знаходилися в фонді денаціоналізації, залишалися не «денаціоналізованими», а житлово-орендна кооперація охоплювала в 1924 р. не більше 30,5% муніципального житлового фонду⁹⁸.

Завдяки новим пільгам, наданим в 1924 р. членам ЖОКТ, які склалися виключно з трудящих, – щодо взаємного страхування спільного майна, при сплаті нотаріального збору при укладанні колективних угод та при сплаті рентного податку, – процес денаціоналізації помітно активізувався⁹⁹. Зокрема, в Харкові на 1925 р. було «денаціоналізовано» 58% об'єктів з фонду денаціоналізації, решта ж залишалася в «безгосподарному стані»¹⁰⁰.

Намагаючись припинити протизаконні акти повторної націоналізації, ВУЦВК 27 січня 1925 р. видав постанову про подовження строку оренди денаціоналізованих будинків¹⁰¹.

До 1928 р. орендно-житловій кооперації вдалося охопити 80,6% муніципального житлового фонду. Найбільшого поширення кооперативна форма домоволодіння набула у великих містах, де до революції існувало капіта-

* Кредитні фонди створювалися за рахунок відрахувань з орендної плати, місцевого бюджету та надходжень за надлишки житлової площі (ЦДАЦО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 69. – Арк. – 37.).

лістичне домоволодіння у вигляді «прибуткових будинків», на базі яких і створювалися житлово-орендні кооперативи¹⁰².

25,4% житлового фонду житлових кооперативів здавалося в найм приватним особам, як правліннями кооперативів, так і окремими членами¹⁰³. Якщо перші здавали дрібні і нерентабельні будинки, то інші – кути у «власних» кімнатах.

В першій половині 20-х років частка робітників серед членів ЖОКТ була незначною, оскільки правління кооперативів були зацікавлені в високих пайових внесках та максимальній квартплаті «непманів». За даними на 1 жовтня 1924 р., наприклад, по місту Києву «нетрудове населення» займало 17% житлового фонду. Однак в наступному році розпочалося його «ущільнення» й частка житлової площі, на якій прожили «непмани», скоротилася у 1927 р. до 6,5%. Звільнене житло передавалося робітникам.

Нажаль, ми не маємо вихідних даних на 1924 р., які б дозволили простежити динаміку розподілу житлового фонду між різними соціальними групами населення за відповідний період. Лише відомо, що в 1927 р. робітники займали 18% житлової площі Києва, службовці – 45,5%, кустарі – 12,1%, особи «вільних професій» – 2,6%, інші «трудящі» – 6,5%, а «нетрудове населення», як вже згадувалося, – 6,5%¹⁰⁴. В цілому по Україні частка житлової площі, яку займали в житлово-орендних кооперативах робітники, дорівнювалася 23,7%¹⁰⁵.

Також відомо, що частка робітників серед членів житлово-орендних кооперативних товариств УСРР зросла з 1924 р. по 1927 р. з 21,2% до 31,5% і стала відповідати їх питомій вазі в структурі міського населення. Однак рівень житлового забезпечення робітників в житловій кооперації – 1,52 кв. саджені (6,7 кв. м), із розрахунку на особу, був найменшим, порівняно з іншими верствами населення. 79,6% пайщиків кооперації склали мало-забезпечені робітники і службовці з заробітком до 100 руб.¹⁰⁶

Намагаючись покращити житлові умови робітників, партійні органи посилили роль робітників в керуючих та контрольних органах кооперації, які слідували за розподілом житлової площі в інтересах робітників. Робітники, що входили до кооперативних правлінь, забороняли здачу житлової площі в найом «нетрудовим елементам», а при її звільнені, не дозволяли членами кооперативів розширювати житлову площу, яку вони займали, поза встановленою «голодною нормою», навіть якщо ця норма не досягала санітарної норми.¹⁰⁷

З 1926/27 р. до першої половини 1929 р. чистка робітників в органах керування ЖОКТ збільшилася з 31,5% до 56,4%, а житлова площа, що виокремлювалася в кооперативах для робітників зросла з 22,2% до 29,7%. Й це при тому, що за цей само час питома вага робітників серед міського

населення УСРР зроста з 27,3% до 34,7%¹⁰⁸. Тобто, було досягнуто тенденцію, коли темпи збільшення житлової площі для робітників, перевищували динаміку зростання робітничого населення. Її збереження відкривало перспективу усунення неповноцінного, порівняно з іншими верствами населення, житлового забезпечення робітників.

З 1927 р. житлово-орендні кооперативи почали налагоджувати побутове обслуговування жильців на колективних засадах. При ЖОКТ організувалися громадські дитячі заклади, пральні, їдальні¹⁰⁹. Перетворенню ЖОКТ на автономні громади з необхідними комунальними службами перешкодила відсутність необхідної інфраструктури.

Державне (комунальне та відомче) будівництво. В 20-ті роки державне житлове будівництво здійснювалося переважно промисловими та транспортними організаціями (трестами), й в менших розмірах – комунгоспами. Частка витрат державних органів на житлове будівництво в загальній сумі витрати різного типу забудовників (включаючи приватників і кооперацію) була переважаючою – в розмірах від 87,5% (1923/24 р.) до 67,6% (1927/28 р.)¹¹⁰. Спрямованість житлової будівельної політики визначали класові пріоритети.

Відбудова житлового фонду республіки розпочалася з паливно-промислового центру України – Донбасу. За постановою штабу Української трудової армії (березень 1921 р.) основним напрямком діяльності будівельних організацій в Донбасі став ремонт жител робітників. Одночасно Українському комітету державних споруд разом з Центральним правлінням кам'яновугільної промисловості Донбасу було запропоновано розробити перспективний план житлового будівництва в Донецькому регіоні¹¹¹.

За державним планом відбудови міст України, затвердженим в вересні 1922 р. для комунгоспів, всі міста республіки поділялися на три групи щодо черговості проведення відбудовних робіт. До першої було віднесено великі промислові і адміністративні центри; до другої – торговельні і адміністративні; до третьої – місцеві промислові центри Донбасу. Насамперед, було намічено відбудову Харкова, Катеринослава, Миколаєва, Маріуполя, Полтави, Таганрога, Бердянська. Відбудову в кожному населеному пункті пропонувалося розпочати з комунального господарства, потім приступити до відновлення націоналізованих будинків, в яких розміщувалися державні установи, й в третю – перейти до благоустрою міст¹¹².

Зважаючи на причини житлової кризи, діяльність будівельних організацій в різних містах України різнилася. В Одесі, Херсоні, Миколаєві та Бердянську вона була спрямована на відбудову житлового фонду, а в Києві, Харкові та містах Донбасу – на нове житлове будівництво¹¹³. 50% коштів комунгоспів витрачалося на відбудову міст¹¹⁴.

Програма відбудови міст почала реалізовуватися після асигнування Українською економічною радою (липень 1923 р.) 3 млн. руб. золотом на будівництво жител для робітників важкої промисловості¹¹⁵. За рахунок цих коштів в 1924 р. вдалося забезпечити електрикою 25 тис. квартир в робітничих районах Харкова, а також відремонтувати 6 великих й розпочати будівництво 37 невеликих житлових будинків для столичних робітників¹¹⁶. Житлове будівництво почало розгортатися й в інших губернських центрах. В той же час в робітничих селищах Донецького регіону було побудовано лише 50 будинків для шахтарів¹¹⁷.

В лютому 1925 р. отримали пільговий кредит на будівництво 3-4 кімнатних будинків 50 робітників металургійного заводу ім. Петровського в Катеринославській губернії¹¹⁸. Влітку було поновлено діяльність водогону у робітничих районах Катеринослава¹¹⁹, а наприкінці року побудовано два робітничих селища (ім. М. Фрунзе та ім. Г. Косовського) на 120 квартир з яслами, бібліотеками та клубом на околицях Одеси¹²⁰.

Поряд з державними установами відбудовними роботами займалися господарські трести. Незначне житлове будівництво здійснювали лише трести «Донвугілля», «Південний рудний трест», «Південний металургійний трест», «Хімвугілля» та «Коксобензол».

В травні 1925 р. Держплан УСРР ухвалив план Вищої ради народного господарства УСРР по житловому будівництву для робітників підприємств союзного значення в розмірі 10 млн. 300 тис. руб і республіканського значення – 3 млн. 95 тис. руб.¹²¹ Завдяки цим коштам планувалося побудувати 112.703 куб. сажень житла (Див. додатки, табл. № 19). Новозбудована житлова площа мала забезпечити, за житловими нормами, 2,5% робітників «Донвугілля», 1,4% – «Хімвугілля», 4% – «Південсталі» та 15% – «Коксобензолу», «ЮРТу», «Укрсільтресту».¹²²

Нажаль, нами не виявлено підсумкових даних про кількість житлових об'єктів, споруджених союзними трестами. Проте тогочасна преса регулярно надавала інформацію про поступову реалізацію плану житлового будівництва окремими трестами. Зокрема, з газетних матеріалів відомо, що в 1925 р. трест «Південсталь» асигнував кошти для зведення житлових об'єктів в Макіївці, Катеринославі, Дніпропетровську, Сталіно та Єнакієвому¹²³. Трест «Донвугілля» фінансував будівництво 200 будинків для сімейних робітників Краматорського металургійного заводу¹²⁴ та 225 будинків для робітників електричної підстанції Горлівського району Донбасу¹²⁵. «Шкіряний трест» виокремив кошти для спорудження чотирьох робітничих селищ на тисячу робітників в Києві, Бердичеві та Василькові Київського округу¹²⁶, а «Південно рудний трест» – робітничого селища на руднику «ім. Комінтерну» Криворізького району, розрахованого на 6 казарм і 100 квартир¹²⁷ Розпоча-

лося спорудження селища залізничників в околицях Києва (ст. Білячі) на кошти Південно-Західної залізниці¹²⁸.

Також відомо, що в 1925 р. «Південсталлю» побудовано 50 двоквартирних будинків в Єнакієвому та 200 – в Кам'янському¹²⁹. «Донвугіллям» було зведено три робітничих селища на Петровській копальні (на 65 будинків для сімейних робітників та 4 гуртожитків для нежонатих)¹³⁰, в Рутченково (на 60 будинків і 2 казарми)¹³¹ та на руднику «Юний комунар» (на 500 житлових будівників)¹³².

Завдяки проведеному будівництву рівень житлової забезпеченості робітників дещо збільшився лише по окремих трестах – «Південсталь», «Коксобензол», «ЮРТ» та «Укрсільтрест», де значна частина робітників перемістилася з робітничих казарм до сімейних квартир. Зокрема, по тесту «Південсталь» рівень житлового забезпечення зріс з 4,26 до 4.43 кв. м на одну особу, а по «ЮРТу» з 4,7 до 5,15 кв. м. В той же час по тресту «Донвугілля» він навпаки зменшилася з 6,1 до 5,03 кв. м (Див. додатки, таблицю № 19)¹³³.

В 1927 р. у зв'язку з пуском двох великих металургійних заводів «Південсталі» – Південно-дніпровського (в Кам'янському) і Петровського (в Єнакієвому) житлова проблема для робітників цього тресту, кількість яких збільшилася з 78 до 100 тис. осіб, знову загострилася¹³⁴. Наприкінці 20-х років зі 149 тис. робітників «Південсталі» заводськими квартирами користувалися близько 49 тис. осіб, причому лише 8-10% з них були задоволені житловими умовами (дані по заводам ім. Г. Петровського, ім. В. Леніна та ім. Ф. Дзержинського). В середньому на одну особу в Дніпровському металургійному районі приходилося 3,8 кв. м житлоплощі, що було нижче, ніж в інших металургійних регіонах країни¹³⁵.

Гостро постала проблема забезпечення житлом будівельників та робітників Дніпрельстану.¹³⁶

В 1927-1930 рр. майже все державне житлове будівництво проводилося для робітників і службовців, оскільки 2/3 новозбудованого державного фонду було виокремлено для робітників¹³⁷. Державні витрати на житлове будівництва зростали з року в рік. Зокрема з 1923/24 р. по 1925/26 р. вони збільшилися майже в 4 рази – з 14 до 63,7 млн. черв. руб. й лише в наступному році незначно скоротилися. Відповідно збільшувалися розміри житлового фонду, однак житлова криза, через залучення у виробництво нових робітників у виробництво не вирішувалися¹³⁸.

Індивідуальне житлове будівництво. На початку 20-х років єдиною можливістю покращити житлові умови було індивідуальне будівництво. Роздача ділянок під індивідуальну забудову щорічно зростала. Наприклад, в Харкові за чотири роки (з 1922/23 р. по 1926/27 р.) вона збільшилася більше, ніж в 5 разів (з 360 до 1860 ділянок). Однак через скромний бюджет городян,

й, насамперед, робітників, 65% діляниць залишалося незабудованими. За даними окружного статистичного бюро середній заробіток робітника в столиці у 1926 р. складав 65 руб щомісячно, а вартість стандартного двокімнатного будинку з кухнею дорівнювалася 2 тис. руб.

Розміри індивідуального житлового будівництва, порівняно з житловою кризою, залишалися незначними. Так, в Єнакієве Донецької губернії в 1925 р. з 16 тис. робітників і службовців державного металургійного заводу та приміських рудників були забезпечені житлом лише 50%. Впродовж року отримали земельні ділянки для забудови 375 найманих працівників, з тих 450, які подали заяви на отримання ділянок. За будівельний сезон (квітень-жовтень) їм вдалося побудувати 149 будинків, а будівництво 141 – залишилося незавершеним¹³⁹.

Звичайно робітники розпочинав побудову, отримавши позику від міськради в розмірі 100-300 руб строком до 7 місяців. Недостатню суму вони розраховували отримати від продажу рухомого майна родини, позик у приватних осіб й шляхом суворої економії сімейного бюджету¹⁴⁰.

Нерідко через обмежені матеріальні можливості робітники не могли завершити будівництво й продавали недобудовані мешкання. Поширеним явищем серед робітників також був продаж будівельних діляниць.

Ті ж забудовники, які всупереч відсутності коштів, не бажали розставатися з мрією про власне житло, будували на ділянці сарай й, обмазавши його глиною, жили в цій халупі, розраховуючи спорудити постійне житло. Нерідко, щоб здешевіти витрати, забудовники порушували будівельний проект і споруджували “хатинку на курячих ніжках”. Розпочавши будівництво власною родиною, а іноді за допомогою 2-3 робітників, вони ледве встигали до заморозків покрити дах, зробити одинарні рами, осклити їх, побудувати одну піч на весь будинок і переїжджали до нового будинку. Через порушення елементарних будівельних та санітарних норм в такому спорудженні без підлоги та належного опалювання, взимку було холодно і текло зі стін.

За даними статистичних обстежень, серед новобудов робітників переважали примітивні хатинки сільського типу. Так, в Єнакієвому в 1925 р. було побудовано 80% саманних будинків, 14% – глинобитних і лише 0,5% – цегляних. Майже всі мешкання були розраховані на одну родину і склалися з 1-2-х, рідко 3-х невеликих кімнат з кухнею. Більшість з них була крита черепицею, деякі – етернітом і окремі – залізом. Розміри будинків звичайно не перевищували 8x9, рідко 9x10 аршин. Зустрічалися й менші будинки, схожі на курятники, розміром до 6x6 аршин, зведені без фундаментів. Як правило будинки будувалися без всяких зручностей (ванної і туалету). Часто не дотримувалися елементарні правила будівництва. Вартість будинків залежно від якості коливалася в розмірі від 800 до 2000

тис. руб. Індивідуальне будівництво, яке проводилося в Єнакієвому, було типовим для всього округу.

Індивідуальне будівництво в Артемівську, де забудовники не отримували кредитів госпорганів, розтягувалося до трьох років і більше, але проводилося з деяким дотриманням технічних та санітарних правил. З 565 будинків побудованих в місті в 1925 р. саманних нараховувалося 39%, дерев'яних – 58% і кам'яних 3%. Серед новобудов зустрічалися мешкання міського типу, але робітникам звичайно належали більш дешеві будинки сільського типу¹⁴¹.

Коли робітникам вдавалося побудувати будинки відповідно із затвердженим проектом, вони потрапляли у багаторічну кабалу. Їм не вдавалося обставити мешкання, оскільки всі меблі та домашнє начиння були продані для оплати будівництва, а скромний заробіток майже цілковито поглинався сплатою боргів. Для їх сплати робітники буквально «садили родину на хліб та воду», залишаючи на життя для всіх членів родини на місяць всього 15-20 руб.¹⁴² В результаті, незважаючи на отримане житло, якість життя робітників не покращувалася.

Єдиною можливістю полегшити становище та побудувати якісне житло були державної субсидії, які з середини 20-х рр. почали надаватися індивідуальним забудовникам комунальними банками, спеціально створеними для реалізації державного плану житлового будівництва¹⁴³.

Розмір власних коштів, за наявності яких дозволялося кредитування забудовників, становив: для кам'яних будинків без комунальних зручностей, а також дерев'яних з комунальним впорядкуванням – 40% від загальної вартості будівництва; для дерев'яних будинків для без елементів впорядкування – 50%; для будинків з мішаними стінами і комунальними зручностями – 35%, а для аналогічних будинків без зручностей – 45%. Кредитування індивідуальних забудовників передбачалося на строк до десяти років з одним відсотком річних, залежно від категорії будівників і господарської потужності забудовників¹⁴⁴.

Забудовники-робітники, як правило, були позбавлені можливості будувати мешкання з комунальними послугами, оскільки ділянки під індивідуальне будівництво звичайно відводилися на околицях міста, куди не поширювалася мережа міського комунального господарства, й тому користувалися найменш вигідними умовами кредитування.

Відсутність водогону змушувала мешканців робітничих районів відправлятися за водою за кільки сот сажнів, а нерідко і за цілу версту по бездоріжжю. Суворі економія води спричиняла антисанітарні умови побуту і інфекційні хвороби в робітничих околицях.

Через нерозвиненість міського транспорту та поганий стан доріг мешканці робітничих околиць опинялися відрізаними й від культурних осередків

міста. Навіть в столиці більша частина вулиць (350 верст з 500) була не заощеною, бракувало переходів і тротуарів¹⁴⁵. Таким чином, мешканці робітничих околиць мали такі ж само житлово-комунальні умови, які і селяни приміських сіл.

Робітничі житлово-будівельні кооперативи. Найбільш дешево і якісне житло будувала житлова кооперація. Вона могла забезпечити житлом на 15% більше робітників, ніж на ті само кошти будівельні організації трестів. Ще дорожче обходилося будівництво індивідуальним забудовникам. Однак кооперативне будівництво почало розгортатися з другої половини 20-х рр.,

Скористатися послугами житлово-будівельної кооперації (ЖБК) могли переважно мешканці промислових регіонів – головним чином, Донбасу, Дніпропетровську та Криворіжжя, а також великих міст – насамперед, Харкова, Києва та Одеси, оскільки саме в цих містах розгорталось кооперативне житлове будівництво.

Влада намагалася першочергово забезпечити житлом працівників важкої промисловості і транспорту, й тому в промислових центрах житлово-будівельні кооперативи звичайно організовувалися при промислових чи транспортних підприємствах. Такі кооперативи уявляли тип закритих житлових господарств, що обслуговували потреби певних підприємств, й отримували назву «робітничі», «промислові», «фабрично-заводські» чи «транспортні».

В адміністративних центрах при виконкомах рад засновувалися ЖБК для всіх городян, навіть осіб, позбавлених виборчих прав. Вони називалися «виконкомівськими» або «загальногромадянськими». Такі кооперативи, за виключенням поодиноких в великих містах, не набули поширення й наприкінці 20-х років вони були реорганізовані в «промислові».

Першій робітничий житлово-будівельний кооператив (РЖБК) виник при Глухівській мануфактурі в 1924 р. До кінця року на території УСРР діяло 22 житлово-будівельних кооперативи, заснованих при промислових та транспортних підприємствах. Завдяки державному кредитуванню до 1 жовтня 1925 р. чисельність РЖБК збільшилася в сім разів, досягнувши 142, а через два роки – подвоїлася – до 392 організацій. Розвиток кооперативної мережі дозволив втягнути до числа пайщиків РЖБК 19.850 робітників і службовців.

Згідно з декретом ВЦВК і РНК СРСР від 16 травня 1924 р. “Про сприяння кооперативному будівництву робітничих жител” першочергове право на отримання довгочасної позики строком на 5 років з нарахуванням не більше 4% річних, отримали члени РЖБК важкої промисловості та транспорту¹⁴⁶, причому позика надавалася їм у розмірі 90% вартості будівництва. Впродовж трьох років після завершення будівництва, члени

РЖБК звільнялися від погашення банківської позики, а впродовж трьох наступних років її погашення для них дозволялося в половинному розмірі.¹⁴⁷

Основними пайщиками житлової «фабрично-заводської» кооперації стали робітники. Їх частка в РЖБК дорівнювалася 2/3 членів¹⁴⁸, але оскільки пайщики РЖБК мали вносити не менше 10% власних пайових коштів у фонд накопичення, житлово-будівельні кооперативи робили ставку на залучення високооплачуваних висококваліфікованих робітників, тобто членство у кооперативах було доступним не для всіх робітників.¹⁴⁹

Лише п'яту частину пайщиків складали малозабезпечені робітники з заробітком до 50 руб., 2/3 – з заробітком від 51 до 100 руб., тобто з середньо та високо забезпечені, а решту – найбільш забезпечені робітники з заробітком вище 100 руб. Як бачимо, членами будівельних кооперативів були переважно середньо та високооплачувані робітники¹⁵⁰. Нажаль, статистичні обстеження не зафіксували дані про те, яка частка робітників й, зокрема, високооплачуваних, входила до складу РЖБК, тобто про те, яка частка робітників покращила житлові умови за рахунок кооперативного будівництва.

Лише у 1929 р. було взято курс на залучення до РЖБК низькооплачуваних робітників. Згідно з постановою ВЦВК і РНК УСРР «Про сприяння вступу робітників з мало міцним бюджетом до складу членів робітничих житлово-будівельних кооперативів» на РЖБК покладался обов'язок створення фондів сприяння маломіцним пайщикам ЖБК¹⁵¹.

Через обмеженість пайових капіталів, кооперативне житлове будівництво залишалося найменш поширеним. Щоправда, завдяки державним кредитам його розміри поступово зростали. Якщо в 1924/25 р. частка кооперативного будівництва складала всього 8,4% до суми житлового будівництва по всій Україні, то в наступному році цей показник збільшився до 10,3%, а ще через рік – до 18,6%¹⁵².

Поштовх до розвитку житлового кооперативного будівництва надали рішення президії ВЦРПС, колегії НК РСІ СРСР, Малої РНК РСФРР та особливої урядової комісії, прийняті в серпні-вересні 1927 р., про необхідність щорічного збільшення питомої ваги кооперації в новому будівництві та відповідне зростання її частки в кредитах на будівництво, згідно з накопиченими нею членськими внесками¹⁵³.

Згідно з постановою ЦК КП(б)У і УЕН «Про житлову кооперацію» (1927 р.), ЖБК почали поступово перебрати на себе житлове будівництво в адміністративних центрах і промислових районах, що проводилося виконкомами рад і трестами, а останні поступово передавати ЖБК кредити на житлове будівництво¹⁵⁴.

Як вже згадувалося, так звані «промислові» та «транспортні» житлові кооперативи мали забезпечувати житлом постійних робітників стабільно

діючих підприємств, однак нерідко траплялися випадки, коли квартири або кімнати в РЖБК виділялися «стороннім особам»: або родичам членів кооперативних правлінь, або «непманам» за хабарі. В той же час члени кооперативів робітники підлягали виселенню¹⁵⁵.

Лише наприкінці 20-х рр. господарські органи отримали важелі впливу на розподіл житлової площі в РЖБК: їх на правах юридичних осіб почали приймати членами робітничих житлово-будівельних кооперативів та виокремлювати для них третину побудованої житлової площі. Цю площу вони могли заселяти за власним рішенням, без погодження з правліннями кооперативів¹⁵⁶.

V. ЖИТЛОВІ КОМУНАЛЬНІ ПОСЛУГИ.

В 1925 р. в Україні нараховувалося 608 міст і селищ міського типу. З них лише 43 мали водогони, 5 – каналізації, 125 – електростанції, 9 – трамваї (9 губернських та 3 окружних)¹⁵⁷.

На початку 1921 р. користування житлово-комунальними послугами для робітників державного сектору виробництва, як і для тих, що обслуговували прорадянські профспілкові (підвідомчі Південбюро ВЦРПС) і кооперативні заклади та підприємства (Всеукраїнської кооперативної спілки, Центрального робітничого кооперативу та його місцевих органів) було безкоштовним: обов'язок ремонту та утримання будинків, переданих в оренду профспілкам, покладалися на промислові підприємства, працівники яких винаймали кімнати в цих будинках¹⁵⁸.

Оплата комунальних послуг здійснювалася робітниками за так званим «московським порядком»: підприємства та заклади видавали своїм службовцям певну кількість талонів для розрахунку за спожиту воду, електроенергію та інші комунальні послуг. Ці талони приймалися комунальними закладами нарівні з грошима. Причому невикористані талони впродовж двох місяців після видачі дозволялося повертати до каси по місцю роботи в обмін на гроші за еквівалентами місцевих тарифів на комунальні послуги.

До другої половини 1922 р. витрати робітничих родин на оплату житла та палива не перевищували 1,3% всіх витрат. Проте після скасування в 1922 р. права на безкоштовне проживання в комунальних будинках, вони сягнули для робітників найвищого (за роки непу) рівня – 17%. Й це, незважаючи на пільги, надані робітникам, щодо оплати житла та користування комунальними послугами. До найнижчої межі у вказаний період – 9,9% витрати на житло та паливо впали у 1926 р., а у наступні два роки незначно підвищилися (в межах 12-11,6%)¹⁵⁹.

Розмір квартплати для безробітних, згідно з постановою РНК УСРР від 3 вересня 1922 р., не мав перевищувати 50% тарифів, встановлених для робітників і службовців¹⁶⁰.

Безплатне користування комунальними послугами для безробітних було поновлено в наступному році. Згідно з постановою ВУЦВК від 24 січня 1923 р. "Про порядок надання безробітним безплатного користування комунальними послугами" це право надавалося лише тим з них, хто був зареєстрованим на біржах праці, і мав право на отримання соціального страхування по безробіттю¹⁶¹.

Щоправда, безкоштовні послуги, надані робітникам в 1921 р., були обмеженими. Ті що, споживалися понад нормою, мали оплачуватися грошима.

В 1921 р. споживання води лімітувалося 3 відрами на мешканця в будинках без каналізації та 5 відрами – з каналізацією. Навіть в такому великому місті як Київ вода подавалася до житлових будинків не частіше двох разів на тиждень¹⁶². Безкоштовний відпуск води зберігався на громадських водогонях, однак "за хижацьке ставлення" до користування безкоштовною водою встановлювалися штрафи в розмірі 5 руб.¹⁶³

Рівень безкоштовного споживання електроенергії визначався в обсязі 4,5 кВт годин в місяць або однієї 25-ти свічковою лампочкою на пожилця. Додатковою лампочкою дозволялося користуватися лише відповідальним працівникам¹⁶⁴.

В процесі відбудови комунального господарства норми комунальних послуг збільшувалися, однак потужність комунальних закладів не забезпечувала їх споживання. В 1926/27 р. водогони функціонували лише в 7,1% міст України (43 з 680), причому їх мережа не поширювалася на робітничі околиці. Не було водогонів й в великих пролетарських центрах, як Сталіно та Луганськ¹⁶⁵.

Незважаючи на збільшення середньодобового виробництва води в 1926/27 р., порівняно з 1914 р., у всіх містах України, за виключенням Полтави, Києві, Одеси та Миколаєва, водопостачання городян залишалося недостатнім (Див. додатки, табл. № 20)¹⁶⁶. Згідно з санітарною нормою водогони забезпечували мешканців водою у великих містах на 40% у середніх – на 16% та в дрібних – на 7%. (Див. додатки, табл. № 21)¹⁶⁷. Навіть водне господарство столиці не відповідало встановленим нормативам: нагорна частина міста користувалася водою по 2-3 години а добу, а каналізація не діяла цілодобово¹⁶⁸.

Найбільш дешеві ціни на водопостачання, як по пільговому, так і загальному та максимальному тарифах, існували в Дніпропетровську, Харкові, Бердичеві та Вінниці. Різниця в цінах між пільговим та максимальним тарифом сягала десятка разів (Див. додатки, табл. 22)¹⁶⁹. Однак, порівняно з

довоєнним часом, загальний тариф на воду повсюдно збільшився: від 75% у Харкові до 175% – у Полтаві (Див. додатки, табл. № 23)¹⁷⁰.

Тільки в 4 містах УСРР – Харкові, Києві, Катеринославі та Одесі існувала каналізаційна система (в Полтаві вона споруджувалася). В решті міст всю стічну воду випускали просто в водоймища. Кількість населення, що користувалася каналізацією у вказаних містах, не перевищувала 40%. Найбільше таких користувачів було в Одесі та Києві, до 18% – в Харкові та найменше – в промисловому Катеринославі¹⁷¹. Ефективні очисні каналізаційні діяли лише в Харкові та Одесі¹⁷².

Найбільш розвинутою галуззю комунального господарства було енергопостачання. В 1926/27 р. 70% міст і поселень міського типу республіки мали електричне освітлення. Й хоча виробництво електроенергії в республіці, порівняно з 1914 р. збільшилося в 4,6 рази, електростанції задовольняли потреби городян в електроенергії лише на 25-30%¹⁷³.

Норми споживання електроенергії для різних населених пунктів не були однаковими та змінювалися залежно від розвитку електропостачання. В 1925 р. норма споживання електроенергії на одного мешканця для великих міст (Харкова та Києва) складала 35 кВт на годину, для середніх міст (Катеринослава, Полтави, Кременчука) – 30, для дрібних – 25, а для селищ – 20 кВт на годину (європейська норма дорівнювалася 40 кВт на особу на годину)¹⁷⁴. Однак навіть в великих містах встановлена норма споживання електроенергії забезпечувалася на рівні 38% (13,3 кВт годин), в середніх – 21,7% (6,5 кВт годин), дрібних – 22% (5,5 кВт годин) та в селищах – 22,5% (4,5 кВт годин).

В 1926/27 р. електропостачання наближувалося до 2/3 норми – 20 кВт на годину на одного мешканця для освітлення – тільки в Харкові, тоді, як в більшості міст не було досягнуто й половини норми, а в деяких – 5-20% норми (1-2 кВт на годину) (Див. додатки, табл. № 24)¹⁷⁵.

Оскільки ціни на електроенергію перевищували довоєнний рівень (див. додатки, табл. № 25), для робітників було введено пільговий тариф. Різниця цін між пільговим та максимальним тарифом сягала 2-х разів (Див. табл. №26)¹⁷⁶. Пільгова оплата комунальних послуг, як і житла, фактично була додатковою формою компенсаційних виплат робітників.

Саме пільгові цини на житлово-комунальні послуги стали реальним привілеєм робітників. Проте їх житлові умови не відповідали класовим гаслам житлової політики. Порівняно з іншими соціальними групами населення, рівень житлового забезпечення робітників залишався найгіршим, особливо в промислових регіонах республіки, де більшість робітників не була забезпечена житлом. Серед різних груп робітників гірші житлові умови за якісними та кількісними показниками мали новоприбулі некваліфіковані робітники, які

звичайно розміщувалися в гуртожитках. Залежно від галузі виробництва – робітники металургійної та добувної промисловості, а від типу промислових підприємств – ті, що працювали на великих підприємствах промисловості союзного підпорядкування. Однак в умовах повсюдного дефіциту житла рівень їх житлової забезпеченості не суттєво відрізнявся.

Звичайно робітники проживало в будинках без комунальних зручностей. Виключення складали мешканці комунальних будинків, розташованих в центральних районах окружних міст. Більшість робітників орендувала житло в комунальних квартирах та гуртожитках, чверть – винаймала його у приватників, а решта мала власні крихітні будиночки. Поширеним типом будівель, особливо в робітничих селищах, були бараки.

Спроби влади організувати спільний побут робітників у вигляді «будинків-комун», тобто на принципах зрівнялівки та колективізму, ігноруючи економічні чинники, виявилися утопічними. Вони не були забезпечені ані фінансово, ані організаційно (мережею громадських їдалень, майстерень, ясел та кімнат відпочинку в комунальних будинках) й крім того, не користувалися популярністю серед робітників, оскільки спільне домашнє господарство було традиційним виключно для нежонатих артільних робітників, які проживали в робітничих казармах. Організації спільного житлового господарства на кооперативних засадах, тобто у формі житлово-орендної кооперації, перешкоджала економічна неспроможність робітників. Тому, за виключенням невеликої групи високооплачуваних кваліфікованих робітників, решта лишалася за межами ЖОКТ, що в умовах непу стали основною формою організації міського житлового господарства.

Головним засобом покращення житлових умов робітників на початку 20-х років було «ущільнення» мешканців комунальних будинків непролетарського походження. Надалі адміністративне виселення як метод житлового забезпечення робітників зберігалось виключно в відомчих будинках промислових трестів Донецького та Криворізького басейнів. Індивідуальне житлове будівництво, як основна форма житлового будівництва, що здійснювалося на початку 20-х років, було малодоступним навіть високооплачуваним робітникам. З метою здешевлення житлового будівництва держава стимулювала їх об'єднання до робітничих житлово-будівельних кооперативів, які завдяки державному регулюванню стали переважаючою, а часом єдиною формою будівельної кооперації. В другій половині 20-х років розгорнулося житлове будівництво промислових та транспортних трестів. Згідно з класовими привілеями для робітників відводилася переважаюча частина новозбудованого муніципального житла. Однак, незважаючи на індустріальні пріоритети житлової політики, темпи соціального будівництва не задовольняли потреби робітників на житло. Причина цього крилась в виробничих пріоритетах

соціально-економічної політики, згідно з якою головна увага будівельних організацій зосереджувалася на спорудженні промислових об'єктів, а житлові – залишалися другорядними.

-
- ¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 69. – Арк. 39-40.
 - ² Волошин И.К. Особенности развития городов Украины // Труды комиссии по изучению городов при Госплане. – Б.Г., 1930. – С. 142.
 - ³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 69. – Арк. 46-47.
 - ⁴ Рудницкий В., Кричевский Д. Новый квартирный закон с постатейным разъяснением. – Харьков, 1927. – С. 52.
 - ⁵ ЗУ України, 1926, № 77-78, Ст. 477.
 - ⁶ Готфрид И. Новый квартирный закон от 28 февраля 1928 г. – [Харьков], 1928. – С. 7.
 - ⁷ ЗУ України, 1926, № 77-78, Ст. 477.
 - ⁸ Дорошко М.С. Компартийно-державна номенклатура УСРР у 20-30х роках ХХ століття: соціоісторичний аналіз. – Київ, 2004. – С. 125.
 - ⁹ Марзеев А.Н. Новые рабочие жилища на Украине. – Харьков, 1928. – С. 4.
 - ¹⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1.– Оп. 20. – Спр. 2122. – Арк. 27.
 - ¹¹ Там же. – Спр. 1755. – Арк. 14.
 - ¹² Георгієвський Г.Ф. Соціальний розподіл житлової площі та завдання житлової політики в цій галузі // Житлова кооперація України. – 1929. – № 3. – С. 15.
 - ¹³ Вологодцев І. Міський житловий фонд УСРР // Вісник статистики України. – 1928. – №1. – С. 100.
 - ¹⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2748. – Арк. 1.
 - ¹⁵ Гулый К.М. Положение трудящихся на Украине. Доклад на Всеукраинского совещания работников охраны труда и социального страхования. – Харьков, 1928 – С. 51.
 - ¹⁶ Каплунов І., Букштейн Д. Житлові умови міського пролетаріату УСРР // Вісник статистики. – 1930. – №6. – С. 59.
 - ¹⁷ Там же. – С. 55, 61.
 - ¹⁸ Там же. – С. 55.
 - ¹⁹ Там же. – С. 61.
 - ²⁰ Георгієвський Г.Ф. Соціальний розподіл житлової площі та завдання житлової політики в цій галузі. – С. 12.
 - ²¹ Ткаченко В. Г. Побут будівельників Запорізького індустріального комплексу (кінець 20-х – початок 30-х років) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – 2000. – Вип. XVIII. – С. 198.
 - ²² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2748. – Арк. 2.
 - ²³ Там же. – Арк. 108.
 - ²⁴ Там же. – Арк. 55.
 - ²⁵ Р. Обмен жилой площадью // Жилищная кооперация Украины. – 1927. – № 3. – С. 51.
 - ²⁶ Каплунов І., Букштейн Д. Житлові умови міського пролетаріату УСРР. – С. 53.

-
- ²⁷ Близнакова М. Жилищное строительство в эпоху новой экономической политики, 1921-1927. Город-сад и дом сад // Жилище в России: век XX. Архитектура и социальная истории. – М., 2002. – С. 59-60.
- ²⁸ ЦДАГО України. – Оп. 6. – Спр. 69. – Арк. 40.
- ²⁹ БСЭ. – Т. 25 – М., 1932. – С. 454.
- ³⁰ Струмилин С.Г. Домашний быт по инвентарям // Проблемы экономики труда. – М., 1981. – С. 242.
- ³¹ ЦДАГО України. – Оп. 20. – Спр. 1755. – Арк. 70-71.
- ³² Резолюции I Всеукраинского совещания по вопросам рабочего быта. – Харьков, 1928. – С. 18-19.
- ³³ Лебина Н. Слеза социализма // Родина. – 1999. – № 6. – С. 62-63.
- ³⁴ Жилищный вопрос: Сборник декретов, распоряжений, инструкций и разъяснений. Харьков, 1921. – С. 27.
- ³⁵ Обертрейс Ю. «Бывшие» и «излишние»: изменение социальных норм в жилищной сфере в 1920-1939-х гг. На материалах Ленинграда // Нормы и ценности повседневной жизни: становление социалистического образа жизни, 1920-1930-е годы. – СПб., 2000. – С. 90.
- ³⁶ Лебина Н. Слеза социализма. – С. 65-66.
- ³⁷ Вихавайнен Т. Внутренний враг: борьба с мещанством как моральная миссия русской интеллигенции. – СПб., 2004. – С. 160.
- ³⁸ Герасимова Е.Ю. Советская коммунальная квартира как социальный институт: историко-социологический анализ (на материалах Петрограда-Ленинграда. 1917-1991). – Дис. ... канд. ист. наук: Европейский университет в Санкт-Петербурге, Институт социологии РАН (СПб Ф). – СПб., 2000.
- ³⁹ Близнакова М. Жилищное строительство в эпоху новой экономической политики, 1921-1927. Город-сад и дом сад. – С. 59-60.
- ⁴⁰ Жилищный вопрос: Сборник декретов, Распоряжений, инструкций и разъяснений. – С. 77.
- ⁴¹ Дубинская И.Н. Бюджеты рабочих семей на Украине в 1925-1927 гг. – [Харьков], [1928]. – С. 35.
- ⁴² Вестник жилищной кооперации. – Киев. – 1923. – №1. – С. 16.
- ⁴³ Дешевов К.М. Как закон ограждает квартиронанимателя трудящегося. – К., 1925. – С. 26.
- ⁴⁴ Там же. – С. 6.
- ⁴⁵ Рудницкий В., Кричевский Д. Вказ. праця. – С 3-4.
- ⁴⁶ Там же. – С. 6.
- ⁴⁷ Дорошко М.С. Вказ. праця. – С. 125.
- ⁴⁸ Дешевов К.М. Как закон ограждает квартиронанимателя трудящегося. – С. 13.
- ⁴⁹ Профсоюзы СРСР. 1924-1926 гг. Отчет ВЦСПС к VIII съезду профсоюзов. – М., 1926. – С. 267.
- ⁵⁰ Коммунист Харьков, 1925, 31 апреля.
- ⁵¹ ЗУ України, 1926, № 77-78, Ст. 477.
- ⁵² Рудницкий В., Кричевский Д. Вказ. праця. – С. 8-9.

-
- ⁵³ Там же.
- ⁵⁴ Там же. - С. 9-10.
- ⁵⁵ О новых течениях в разрешении жилищного вопроса // Жилищная кооперация. – 1927. – №11. – С. 36.
- ⁵⁶ Готфрид И. Новый квартирный закон от 28 февраля 1928 г. – С. 6, 7, 24, 32.
- ⁵⁷ Дешевов К.М. Как закон ограждает квартиронанимателя трудящегося. – С. 12.
- ⁵⁸ Жилищный вопрос: Сборник декретов, распоряжений, инструкций и разъяснений. – С. 14.
- ⁵⁹ Каплунов І. Бюджет міських домоволодінь // Вісник статистики України. – 1928. – №1. – С. 106.
- ⁶⁰ Кричевський Д. Треба переглянути житлову політику щодо приватновласницького сектору домового господарства // Житлова кооперація України. – 1929. – № 11. – С. 6.
- ⁶¹ Ашкінезер Ю.С. Проект нового закону про житлову кооперацію //Житлова кооперація України. – 1929. – № 8. – С. 30.
- ⁶² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2748. – Арк. 55.
- ⁶³ Лапшина О.Е. Материальное обеспечение рабочих промышленности в годы нэпа (на материалах Нижегородской и Вятской губерний). – Автореф. ... дис. канд. ист. наук. – Нижний Новгород, 2002.
- ⁶⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 69. – Арк. 39.
- ⁶⁵ Шпигель В.И. Узаконения и распоряжения по жилищному вопросу. – К., 1922. – С. 13.
- ⁶⁶ Вісті ВУЦВК, Харків, 1921, 29 квітня.
- ⁶⁷ Коммунист, Харьков, 1921, 28 апреля.
- ⁶⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 69. – С. 53.
- ⁶⁹ Пролетарий, Харьков, 1925, 21 июля.
- ⁷⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 69. – Арк. 37.
- ⁷¹ Там же. – Спр. 16. – Арк. 6.
- ⁷² Коммунист, Харьков, 1921, 21 сентября.
- ⁷³ Там же, 8 февраля.
- ⁷⁴ ЗУ України, 1922, № 1, ст. 13.
- ⁷⁵ Там же, № 39, ст. 581.
- ⁷⁶ Проект жилищного кодекса. – Харьков, 1923. – С. 32.
- ⁷⁷ Дешевов К.М. Как закон ограждает квартиронанимателя трудящегося. – С. 13.
- ⁷⁸ О новых течениях в разрешении жилищного вопроса // Жилищная кооперация. – 1927. – № 11. – С. 35.
- ⁷⁹ Жилищный вопрос: Сборник декретов, распоряжений и инструкций с разъяснениями. – С. 10.
- ⁸⁰ ЗУ СРСР, 1928, № 6. – Ст. 16.
- ⁸¹ Каплунов І., Букштейн Д. Житлові умови міського пролетаріату УСРР. – С. 55.
- ⁸² Одесские известия. Вечерний выпуск, 1923, 27 августа.
- ⁸³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 16. – Арк. 6.
- ⁸⁴ Вісті ВУЦВК, Харків, 1921, 19 листопада.

-
- ⁸⁵ Пролетарская правда, Киев, 1923, 24 июня.
- ⁸⁶ Дешевов К.М. Как закон ограждает квартиронанимателя трудящегося. – С. 27.
- ⁸⁷ ЦДАГО України. – Ф1. – Оп. 7. – Спр. 34. – Арк. 140.
- ⁸⁸ Ткаченко В. Документальні архіви України 20-30-х років про житлове забезпечення робітників // Культурологічний вісник Нижньої Наддніпряни. – Вип. 13. – Запоріжжя, 2000. – С. 42-48.
- ⁸⁹ Георгіївський Г.Ф. Соціальний розподіл житлової площі та завдання житлової політики в цій галузі. – С. 15.
- ⁹⁰ Каплунов І., Букштейн Д. Житлові умови міського пролетаріату УСРР. – С. 52-53.
- ⁹¹ БСЭ. – М., 1932. – Т. 25. – С. 467.
- ⁹² ЗУ України, 1923, Від. 1, № 22-23, Ст. 333.
- ⁹³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 16. – Арк. 6.
- ⁹⁴ Там же. – Спр. 69. – Арк. 43-43 зв.; Оп. 20. – Спр. 2055. – Арк. 108-109.
- ⁹⁵ Одесские известия. Вечерний выпуск, 1923, 24 августа.
- ⁹⁶ Кричевський Д. Треба переглянути житлову політику щодо приватновласницького сектору домового господарства. – С. 6.
- ⁹⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 69. – Арк. 10 зв.
- ⁹⁸ Друзь Ф. Жилищная кооперация Украины к десятой годовщине Октябрьской революции // Жилищная кооперация Украины // Жилищная кооперация Украины. – 1927. – № 15. – С. 11.
- ⁹⁹ ЗУ України, 1924, Від. 1, Ч. 8, Ст. 76.
- ¹⁰⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 69. – Арк. 39.
- ¹⁰¹ Там же. – Арк. 47.
- ¹⁰² Резолюція по доповіді правління Укржитлосоюзу, прийнята 2-м зібранням Укржитлосоюзу 3-6- травня 1927 р. // Житлова кооперация України. – 1927. – № 6. – С. 56-59.
- ¹⁰³ Кричевський Д. Треба переглянути житлову політику щодо приватновласницького сектора домового господарства. – С. 5.
- ¹⁰⁴ Херсонський Г. Жилищная кооперация Киева к десятой годовщине Октября // Жилищная кооперация Украины. – 1927. – № 15. – С. 35.
- ¹⁰⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2748. – Арк. 24.
- ¹⁰⁶ Друзь Ф. Жилищная кооперация Украины к десятой годовщине Октябрьской революции. – С. 9, 11.
- ¹⁰⁷ Резолюція по доповіді правління Укржитлосоюзу, прийнята 2-м зібранням Укржитлосоюзу 3-6- травня 1927 р. // Житлова кооперация України. – 1927. – № 6. – С. 57-64.
- ¹⁰⁸ Скопс М. Оробітничення і розподіл житлоплощі в ЖОК // Житлова кооперация України. – 1929. – № 11. – С. 3-5.
- ¹⁰⁹ БСЭ. – М., 1932. – Т. 25. – С. 467.
- ¹¹⁰ Гулый К.М. Положение трудящихся на Украине (Доклад на Всеукраинском совещании работников охраны труда и социального страхования). – Харьков, 1928. – С. 50.
- ¹¹¹ Коммунист, Харьков, 1921, 17 марта.

-
- ¹¹² Вісті ВУЦВК, Харків, 1922, 14 вересня.
- ¹¹³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 69. – Арк. 49 зв.
- ¹¹⁴ Там же. – Арк. 51.
- ¹¹⁵ Пролетарская правда, Киев, 1923, 24 июня.
- ¹¹⁶ Экономическая жизнь, Москва, 1924, 1 июля, 16-17 июля.
- ¹¹⁷ Правда, Москва, 1924, 8 июля; Экономическая жизнь, Москва, 1924, 20 ноября.
- ¹¹⁸ Вісті ВУЦВК, Харків, 1925, 14 лютого.
- ¹¹⁹ Пролетарий, Харьков, 1925, 8 июля; Правда, Москва, 1925 13 січня.
- ¹²⁰ Вісті ВУЦВК, Харків, 1925, 10 листопада.
- ¹²¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 69. – Арк. 50 зв.; Вісті ВУЦВК, Харків, 1925, 28 травня.
- ¹²² Марзеев А.Н. Новые рабочие жилища на Украине. – С. 4.
- ¹²³ Пролетарий, Харьков, 1925, 9 июня.
- ¹²⁴ Коммунист, Харьков, 1925, 8 апреля
- ¹²⁵ Правда, Москва, 1925, 8 июля.
- ¹²⁶ Коммунист, Харьков, 1925, 23 июня.
- ¹²⁷ Там же, 18 июня.
- ¹²⁸ Там же, 14 мая.
- ¹²⁹ Правда, Москва, 1925, 20 августа.
- ¹³⁰ Вісті ВУЦВК, Харків, 1925, 18 жовтня.
- ¹³¹ Коммунист, Харьков, 1925, 2 апреля.
- ¹³² Коммунист, Харьков, 1925, 20 июня.
- ¹³³ БСЭ. – М., 1932. – Т. 25. – С. 454.
- ¹³⁴ Марзеев А.Н. Новые рабочие жилища на Украине. – С. 5.
- ¹³⁵ Ткаченко В. Проблемы жизни и быта металлургов Днепропетровщины (вторая половина 20-х – 30-е гг.). – С. 66.
- ¹³⁶ Ткаченко В. Побут будівельників Запорізького індустріального комплексу (кінець 20-х – початок 30-х років ХХ ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – 2004. – Вип. ХVІІІ. – С. 198.
- ¹³⁷ Каплунов І., Букштейн Д. Житлові умови міського пролетаріату УСРР. – С. 55.
- ¹³⁸ Гулий К.М. Положение трудящихся на Украине (доклад на Всеукраинском совещании работников охраны труда и социального страхования). – С. 54-55.
- ¹³⁹ Гофман. Индивидуальное строительство закабалает рабочих // Жилищная кооперация Украины. – Харьков, 1927. – № 4. – С. 30.
- ¹⁴⁰ Васильченко. Индивидуальное жилищное строительство в Харькове // Жилищная кооперация Украины. – Харьков, 1927. – № 10. – С. 14-15.
- ¹⁴¹ Гофман. Индивидуальное строительство закабалает рабочих. – С. 31.
- ¹⁴² Дубровский. Мнимые выгоды индивидуального строительства // Жилищная кооперация Украины. – Харьков, 1927. – № 4. – С. 29.
- ¹⁴³ Пролетарий, Харьков, 1925, 4 июля.
- ¹⁴⁴ Ткаченко В. Проблемы жизни и быта металлургов Днепропетровщины (вторая половина 20-х – 30-е гг.). – С. 44.
- ¹⁴⁵ Васильченко. Индивидуальное жилищное строительство в Харькове. – С. 17.

-
- ¹⁴⁶ Державний архів Одеської області (ДАОО). – Ф.Р-1148. – Оп. 1. – Спр. 191. – Арк. 3-Б.
- ¹⁴⁷ ЗУ України, Харків, 1925, Ч.І., № 5, Ст. 33.
- ¹⁴⁸ Ларин Ю. Жилищная кооперация к десятилетию Октября // Жилищная кооперация Украины. – 1927. – № 15. – С. 8.
- ¹⁴⁹ ДАОО. – Ф.Р-1148. – Оп. 1. – Спр. 191. – Арк. 2.
- ¹⁵⁰ Власик А. О передаче большей части жилстроительства в промышленности жилстройкооперации // Жилищная кооперация Украины. – 1927. – № 8. – С. 7.
- ¹⁵¹ Огляд радянського законодавства // Житлова кооперація України. – 1929. – № 3. – С. 31.
- ¹⁵² Друзь Ф. Жилищная кооперация Украины в 10 годовщине Октябрьской революции. – С. 9-10.
- ¹⁵³ Ларин Ю. Жилищная кооперация к десятилетию Октября. – С. 8.
- ¹⁵⁴ ДАОО. – Ф. Р.-1148. – Оп.1. – Спр. 191. – Арк. 2.
- ¹⁵⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2122. – Арк. 21-22.
- ¹⁵⁶ Власик А. О передаче большей части жилстроительства в промышленности жилстройкооперации. – С. 8-9.
- ¹⁵⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2055. – Арк. 27.
- ¹⁵⁸ Вісті ВУЦВК, Харків, 1921, 28 липня.
- ¹⁵⁹ Дубинская И.Н. Бюджеты рабочих семей на Украине в 1925-1927 гг. – С. 35.
- ¹⁶⁰ Вестник профдвижения Украины Харьков, 1922, №4, С. 57.
- ¹⁶¹ ЗУ України, 1923, Від. 1, № 3, Ст. 63.
- ¹⁶² Діло, Львів, 1921, 11 травня.
- ¹⁶³ Коммунист Харьков, 1924, 18 июля.
- ¹⁶⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 28. – Арк. 57.
- ¹⁶⁵ ЦДАВО України. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 1254 – Арк. 208.
- ¹⁶⁶ ЦДАВО України. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 1254. – Арк. 208.
- ¹⁶⁷ Там же. – Арк. 2.
- ¹⁶⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – оп. 20. – Спр. 2055. – Арк. 109.
- ¹⁶⁹ Там же. – Арк. 211.
- ¹⁷⁰ Там же. – Спр. 2336. – Арк. 191.
- ¹⁷¹ Там же. – Спр. 1254. – Арк. 23.
- ¹⁷² Каплунов І. Міські комунальні підприємства загального користування 1926-27 року // Вісник статистики України. – 1928. – №1. – С. 38.
- ¹⁷³ ЦДАВО України. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 1254. – Арк. 25.
- ¹⁷⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2055. – Арк. 27.
- ¹⁷⁵ ЦДАВО України. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 1254. – Арк. 25.
- ¹⁷⁶ Там же. – Арк. 210.

Додатки.

Таблиця № 1.

Показники забезпеченості житловою площею різних груп населення УСРР за даними перепису 1926 р. (із розрахунку в кв. м. на одну особу).

Назва соціальної групи.	Розмір житлової площі в квадратних метрах на одну особу.	На кімнату припадало житців.
Особи вільних професій	8,7	1,8
Інші	7,9	1,8
Службовці	7,2	2,2
Пенсіонери	6,8	2,1
Господарі найманих працівників	6,5	2,3
Безробітні	6,2	2,4
Учні-стипендіати	5,7	2,1
Господарі одинаки	5,4	2,7
Господарі з допоміжними членами родини	5,2	3,4
Робітники	4,9	2,9

Таблиця № 2.

Частка робітників УСРР, забезпечених житлом, по промисловим трестам на 1925 р. (за житловою нормою в 2 кв. саджені).

Назва тресту.	Загальна кількість робітників.	Відсоток робітників, задоволених житлом.
Донвугілля	99.199 осіб	44%
Південсталь	78.000 осіб	37%
Цукротрест	32.204 особи	57%
Коксобензол	2 тис. осіб	28%
Хімвугілля	11.441 особа	56%
Південно-Рудний трест (Криворізький басейн)	7540 осіб	34%

Таблиця № 3.

Розміри забезпеченості житлом робітників УСРР на 1926 р. залежно від кваліфікації (в кв. м на особу).

Розподіл робітників за кваліфікацією.	Розміри житлової площі на одну особу (в кв. м).	Припадає житців на кімнату.
Кваліфіковані.	4,8	3,1
Напівкваліфіковані	4,5	3,3
Некваліфіковані	4,3	3,4

Таблиця №4.

Розміри забезпеченості житлом робітників УСРР на 1926 р. залежно від типу організації підприємств на яких вони працювали.

Розподіл робітників за типом підприємств.	Розміри житлової площі на одну особу (кв. м).	Припадає житців на кімнату.
Група фабрично-заводських робітників	4,7	3,2
Робітники всіх типів підприємств.	4,9	2,9

Таблиця № 5.

Забезпеченість житловою площею мешканців окремих міст УСРР.

Назва міста.	Житлова площа на душу населення (в кв. м).	
	На 1.I.1927 р.	На 1.I.1928 р.
Харків	5,8	5,7
Дніпропетровськ	5,7	5,7
Луганськ	5,2	5,1
Сталіно	4,4	4,3
Кривий Ріг	5,4	5,2
Київ	7,1	6,8
Одеса	7,4	7,0
Миколаїв	6,4	6,2

Таблиця №.6.

Забезпеченість населення України житловою площею в 1926-1928 рр. залежно від розмірів житлового фонду, який займали робітники, та чисельності робітничого населення.

Роки	Житловий фонд		Загальна кількість робітників (без селянського населення)		Житлова площа, що припадала на одного робітника		Житлова площа, що припадала на одного члена родини робітника	
	У тис. кв. м	У % до минулого року	У млн. осіб	У % до минулого року	У кв. м	У % до минулого року	У кв. м	У % до минулого року
XII 1926 р.	30,89	100	1,71	100	18,7	100	4,5	100
XII 1926 р.	31,85	103,1	1,84	107,7	17,31	95,8	4,33	95,8
XII 1926 р.	32,69	105,8	1,93	112,8	15,94	93,2	4,24	93,2

Таблиця № 7.

Забезпеченість житловою площею різних соціальних груп УСРР в 1927-1930 рр. (в кв. м на особу).

Соціальні група	Початок 1927 р.	Початок 1928 р.	Початок 1929 р.	Початок 1930 р.
Робітники	4,9	5,0	5,1	5,0
Службовці	7,2	7,2	6,8	6,3
Інша верстви населення	5,5	5,2	4,9	4,9
Усе населення	5,7	5,6	5,4	5,3

Таблиця № 8.

Зростання житлового фонду, зайнятого в УСРР окремими соціальними групами населення, в 1927 1929 рр.(у %%)

Назва району	Робітники	Службовці	Інші	Разом
Донбас	135	127	89	125
Дніпровський промисловий	135	110	91	112
Харків	144	115	84	114
Інші	125	111	92	104
Разом	130	114	91	108

Таблиця № 9.

Структура житлового фонду УСРР в 1927-1930 рр. залежно від розподілу між окремими соціальними групами населення.

Назва соціальної групи	1927 р.	1928 р.	1929 р.	1930 р.	1927 р.	1928 р.	1929 р.	1930 р.
	в тис. кв. м				у %%			
Робітники	8.123	8.721	9.595	10.612	100	107	118	131
Службовці	9.209	9.624	10.243	10.487	100	104	111	114
Інші.	13.562	13.360	12.704	12.283	100	98	93	91
Разом	30.894	31.705	32.542	33.542	100	102	105	108

Таблиця № 10.

Середній рівень забезпеченості житловою площею різних соціальних груп населення УСРР із розрахунку на одну особу в кв. м. в 1927-1929 рр.

Соціальна група	1927 р.	1928 р.	1929 р.	1930 р.
Робітники	4,1	4,0	3,9	3,8
Службовці	6,0	6,0	5,5	5,1
Інші мешканці	4,3	3,9	3,9	3,9
Всі мешканці	4,6	4,5	4,3	4,2

Таблиця № 11.

Невідповідність між фактичною площею та офіційними даними про житлове забезпечення різних соціальних груп населення Гірничого та Дніпровського промислового районів УСРР (у відсотках за даними на 1926 р.).

Соціальна група.	Гірничий район.	Дніпровський район.
Робітники	14,6%	8,3%
Службовці	8,6%	8,7%
Особи вільних професій	9,6%	11%
Безробітні	10,2%	10,5%

Таблиця № 12.

Плинність робітників у промисловості УСРР у %% до середньої чисельності промислових робітників, що прибували на виробництво, у 1924-1927 рр.

1924 р.		1925 р.		1926 р.		1927 р.	
Прибуло	Убило	Прибуло	Убило	Прибуло	Убило	Прибуло	Убило
161,1	149,0	170,0	124,8	156,7	149,2	152,3	136,4

Таблиця № 13.

Диференціація житлової площі, яку займали робітники, по різних категоріях домоволодінь

Категорія домоволодінь	Розподіл житлової площі у %%.		Відсоток житлової площі, зайнятий робітниками, до всієї житлової площі	
	Початок 1927 р.	Початок 1930 р.	Початок 1927 р.	Початок 1930 р.
Зайняті держорганами	25,3	22,8	35,2	38,4
Комунгоспівські	5,1	0,9	26,8	28,0
	13,7	21,0	20,1	32,8
ЖБК та інші види кооперативів	0,6	3,5	36,5	59,3
Приватна оренда	2,8	0,9	15,9	26,9
Приватновласницькі, в тому числі:	52,7	50,9	26,0	28,4
У власних будинках	25,6	26,2	-	-
В найманих квартирах	27,1	24,7	-	-
Разом	100	100	26,3	31,8

Таблиця № 14.

Частка квартплати за житлову площу розміром 4,4 кв. сажня щодо заробітної плати робітників УСРР в 1926 р. (у %).

Зарплата в руб.	Ставка квартирної плати.		
	2 руб.	1,6 руб.	1,2 руб.
40 руб.	7,7%	6,1%	4,6%
50 руб.	7,9%	6,3%	4,7%
60 руб.	8,0%	6,4%	4,85
70 руб.	8,2%	6,5%	4,7%
80 руб.	7,7%	6,2%	4,6%
100 руб.	6,8%	5,6%	3,9%

Таблиця 15.

Частка квартплати за житлову площу розміром 6,6 кв. сажня щодо заробітної плати робітників УСРР в 1926 р. (у %).

Зарплата в руб.	Ставка квартирної плати.		
	2 руб.	1,6 руб.	1,2 руб.
40 руб.	10,5%	8,4%	6,36%
50 руб.	10,8%	8,7%	6,5%
60 руб.	11%	8,8%	6,6%
70 руб.	11,1	8,9%	6,7%
80 руб.	10,5%	8,4%	6,4%
100 руб.	9,6%	7,7%	5,7%

Таблиця № 16.

Ціни на оренду житла для робітників і службовців в різних містах УСРР по державних, приватних та кооперативних домоволодіннях за даними на 1926 р. (з розрахунку за 1 кв. м в коп.).

Назва міста	По приватновласницьких домоволодіннях				По домоволодіннях житлокооперації	
	Нормовані ставки		Ставки за вільними угодами		Нормовані ставки	
	Для робітників	Для службовців	Для робітників	Для службовців	Для робітників	Для службовців
Харків.	10,7	16,9	27,6	30,7	14,8	21,9
Київ	10,7	12.*	21,6	21,7	10,7	25,8
Дніпропетровськ	153	18,5	23,1	27,1	14,7	20,2
Луганськ	-	-	19,1	30,3	19,1	26,6
Ніжин	-	-	24,9	40,7	-	-
Куп'янськ	-	-	24,0	51,1	7,0	18,1

Таблиця № 17. Показники перерозподілу житлового фонду між різними соціальними групами населення УСРР та зміни розміру житлової площі, яку вони займала, за 1927-1929 рр.		
Назва соціальної групи.	Розміри перерозподілу житлового фонду	Зміни розміру житлової площі внаслідок перерозподілу та будівництва.
Робітники.	+ 878 тис. кв. м	+2489 тис. кв. м
Службовці.	+715 тис. кв. м	+1278 тис. кв. м
«Інші».	-1593 тис. кв. м	-1279 тис. кв. м

Таблиця № 18. Соціальний склад власників приватних домоволодінь та характер використання ними житлової площі на власне житло та для здачі в оренду (за даними на 1 І. 1929 р.).		
Соціальна приналежність домовласників.	Житлова площа в їх домоволодіннях (у %%)	Площа, що здавалася в найм у %% до загальної площі домоволодінь
Робітники	17,4	31,6
Службовці	17,0	44,2
Інші	65,6	46,7
Разом	100,0	43,6

Таблиця № 19. Будівельна програма промислових трестів України, прийнята в травні 1925 р.			
Назва тресту	Нове будівництво		Капітальний ремонт
	Куб. сажень	Вартість в руб.	Вартість в руб.
Донвугілля	33.800	4.456.800	-
Південсталь	42.00	5.960.000	1.840.000
Цукротрест	20.500	2.077.000	217.000
ЮРТ	6.483	1.136.670	135.530
Коксобензол	3.340	470.000	34.000
Химвугілля	2.333	350.000	148.000
Укрсільтрест	4.247	185.380	46.900
-	112.703	14.635.850	2.421.430

Таблиця № 20.

Середньодобове виробництво води в найбільших містах України

Назва міста	1925/26 р. у порівнянні з 1914 р.	1926/27 р. у порівнянні з 1914 р.
Харків	109%	270%
Київ	109%	73%
Дніпропетровськ	97%	114%
Полтава	97,4%	95%
Вінниця	142%	180%
Артемівськ	238%	191%
Миколаїв	94%	95%
Херсон	122%	240%

Таблиця № 21.
Забезпечення городян УСРР водогінною водою (у відрах на одну особу)
за даними на 1925 р.

Назва міста	Фактичне середньодобове споживання	Норма добового споживання	Рівень обслуговування згідно з нормою
Харків	2	8	25%
Київ	2,5	8	32,5%
Одеса	5	8	62%
Катеринослав	3,3	6	40,6%
Житомир	1	6	16,6%
Полтава	0,9	6	15%
Зінов'євськ	1	6	16,6%
Артемівськ	0,35	6	6%
Умань	0,35	5	7%
Могилів	0,35	5	7%

Таблиця № 22.

Тариф за 100 відер води в копійках

Назва міста	1925/26 р.			1926/27 р.		
	Пільговий	Загальний	Максимальний	Пільговий	Загальний	Максимальний
Херсон	12-15	120	175	20-90	100	120
Запоріжжя	25-23	100	125	35	100	100
Бердичів	18,75	35	100	19	35	100
Дніпропетровськ	10-20	40	50	25-32	45	45
Артемівськ	75	100	180	75	100	180
Черкаси	50	100	100	60	80	80
Харків	10-20	42	42	10-20	38,5	38,5
Суми	20-46	60	120	26	-	120
Чернігів	9-45	70	100	9-45	70	100

Зінов'євськ	15-65	90	90	50-81	112	112
Полтава	14-50	60	60	31	60	60
Вінниця	30	50	50	30	50	50
Київ	17	-	125	24	66	188
Миколаїв	25-40	200	200	25-40	152	182
Кременчук	-	60	90	-	55	90

Таблиця № 23.
Тарифи на воду в найбільших містах УСРР в 1914 та 1927 рр.

Назва міста	Тариф на водогін на 100 відер.		
	1914 р.	1926/27 р.	Зростання у %
Харків	22 коп.	38,5 коп.	75%
Катеринослав	25 коп.	45 коп.	80%
Київ	-	-	-
Полтава	22,5 коп.	60 коп.	175 коп.
Вінниця	-	-	-
Артемівськ	50 коп.	1 руб.	100%

Таблиця № 24.
Виробництво електроенергії в кВт на одну годину на кожного мешканця за даними на 1926/27 р.

Назва міста	На освітлення, враховане у абонента	Загальне виробництво електроенергії на одного мешканця
Харків	19,4	73
Київ	9,6	22,5
Одеса	14,4	52,5
Катеринослав	15,5	71,5
Полтава	10,5	26,8
Вінниця	10,7	24,1
Артемівськ	17,6	39,8
Чернігів	-	15,4
Житомир	8,7	19,4
Херсон	-	17,6
Суми	-	12,9
Могилів	-	8,9
Бердичів	6,2	8,4

Назва міста	1914 р.	1923/24 р.	1924/25 р.
Харків	25	30	30
Київ	22,5	35	35
Одеса	-	37	32
Катеринослав	22,5	30	30
Полтава	30	60	60

Назва міста	1925/26 р.			1926/27 р.		
	Пільго- вий	Загаль- ний	Макси- мальний	Пільго- вий	Загаль- ний	Макси- мальний
Херсон	15-45	50	700	15-30	45	70
Запоріжжя	18	50	85	18	50	85
Бердичів	30	50	50	30	50	5-
Дніпропетровськ	7,5-15	30	70	7,5-15	30	75
Артемівськ	15	40	60	15	40	60
Черкаси	13-25	50	60	15	40	60
Харків	9-15	25	90	9-15	25	90
Суми	12-23	27	45	12-23	27	45
Чернігів	15-30	36	45	15-30	36	45
Київ	-	26	60	17-20	26	60
Зінов'євськ	4-30-	40	50	12-30	40	60
Полтава	10-20	40	50	12	40	50
Миколаїв	20-25	60	60	20-25	65	65
Кременчук	20-30	35	40	15-20	46	75
Вінниця	Немає відомостей					